

**SABABOOTAA FI MIIDHAAWWAN DIIGGAA GAA'ILAA:
QABATAMA NAANNOO OROMIYAA***

***Riyaad Daawud (PhD)
Habtaamuu Bultii
Abdii Tasfaa
Waaqgaarii Dullumee
Zalaalam Balaayina
Iyyoob Kaawoo*

ABSTRACT

Family is the most indispensable unit in the formation of society, and any bad or good fortune related to this unit significantly affects society and the nation at large. Thus, since primordial society, it is common to give families cultural, religious, and legal protection. However, in presence of all these protections, it has never been possible to save every family as an institution from becoming the victim of divorce. In Oromia's national regional state, like in other parts of the world, divorce has become a common issue in social, economic, and legal affairs. The aim of this research is to assess the cause and effects of divorce in the region. Meanwhile, the efficiency of the legal regimes governing the issue and the practical problems in handling divorce cases are entertained. The research follows a sociolegal research method; accordingly conducted 347 interviews, 58 questioners filled, and 105 dead files are analysed. And it is found that lack of fidelity, addiction of different types, unwanted family intervention, lack of a culture of discussion, and early marriage are the main cause of divorce while its effects are manifested psychologically, socially, economically, and in terms of health upon the former spouses and their children. Besides, practical problems and areas of legal limitation in the Oromia family code, the Oromia Supreme Court manual for family and children bench, and regulations governing the formation of Bench in Oromia Courts are identified. Finally, the necessary measures that need to be taken to lessen the causes of divorce and to minimize its effect are suggested; and as well areas of amendments in the legal regimes are recommended.

Keywords: *Divorce, Cause of Divorce, Effects of Divorce, family laws, Courts*

* Barruun kun qorannoowwan bara 2013 - 2014 ILQSO'n gaggeeffaman keessaa gabaabbatec dhiyaate.

**Riyaad Daawud (PhD), Barsiisaa Yunivarsiitii Arsii; Habtaamuu Bultii, Abdii Tasfaa fi Waaqgaarii Dullomcee, Qorattootaa Seeraa Olaanoo ILQSO; Zalaalam Balaayinaa, Ogeessa Hawaasummaa B/DH/D/D/D/O; Iyyoob Kaayoo, Ogeessa Seeraa B/DH/D/D/D/O.

SEENSA

Gaa'illi duudhaalee hawaasummaa hundeeffama maatiif ka'uumsa ta'an keessaa isa guddaadha. Gaa'illi akkuma dhalachuu danda'u sababa garagaraan dhabamuu danda'a. Sababoota gaa'ila dhabamsiisan keessaa tokko diiggaa gaa'ilaati. Diiggaan gaa'ilaa gochaa xiinsammuu hawaasaa fi amantaadhaan hin jajjabeeffamne yoo ta'es, sababoota garagaraa irraan kan ka'e yeroodhaa yerootti dabalaa dhufeera.

Gaa'ila mana murtiitiin diiguun falaasama amantaa irraa fudhatame yoo ta'u, gaa'illi diiguun kan hin jajjabeeffamneefi deeggarsa gochuu fi qabeenya waloo hirachuu irrattis kan daanga'e ture.¹ Jaarraa darbe keessatti sababa quubsaa dhiyeessuu fi sababa kanas ragaadhaan mirkaneessuun diiggaa gaa'ilaatiif haal-duree barbaachisaa ture.² Yeroo amma jirru kana keessatti, gaa'ila diiguun tarkaanfii salphaa namni tokko fudhachuu danda'u dha.³

Heerri Rippabliika Dimookraatawaa Federaalaawaa Itiyooophiyaas ta'e, Heerri Naannoo Oromiyaa maatiin hundee uumamaa fi hawaasummaa ta'uu isaatiif eegumsi taasifamuufii akka qabu ifatti tumaniiru.⁴ Haa ta'u malee, yeroo ammaatti dhimmoota manneen murtii keessatti baay'inaan ilaalamaa jiranii fi baay'ina hojii abbaa seerummaatiif gumaacha olaanaa qaban keessaa tokko dhimma falmii diiggaa gaa'ilaati. Mana murtiin alattis dhimmi diiggaa gaa'ilaa gaaga'ama hawaasummaa fi diinagdee olaanaa uumee jira.

Sababootaa fi miidhaa diiggaa gaa'ilaa ilaalchisee qorannoon adda addaa kanaan dura kan hojjataman yoo ta'es,⁵ kanneen kana dura hojjataman irratti

¹Walter Wadlington & Raymond C. O'Brien, Family Law in Perspective, 7th ed, 2007, Foundation Press, F.60

²Akkuma 1^{ffaa}

³Akkuma 2^{ffaa}

⁴ Heera Mootummaa Rippabliika Dimokiraatawaa Federaalaa Itiyooophiyaa (kana booda Heera RDFI), bara 1987 ALI bahe, kwt 34 (3 & 5), Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa (kana booda Heera Naannoo) kwt 34 (3 & 5)

⁵*The rate and causes of divorce in Bale Robe Town, Oromia, Ethiopia*, kan 2020 ALA *American Journal Of Social And Humanitarian Research* irratti maxxanfame, *Assessment and Identification of Factors that Contribute to the divorce of Women in Ethiopia* kan *Journal of Culture, Society, and Development* jedhu irratti bara 2016 ALA maxxanfame, *Divorce: Its Cause and Impact on The Lives of Divorced Women and Their Children A Comparative Study between Divorced and Intact Families* jedhu irratti bara 2006 ALI kan hojjatamee dha. Abebe Tsehay, *Problems Surrounding Divorce In Federal Revised Family Code Law And Practice*, Submitted in partial fulfillment of the requirements for the Bachelor Degree of Law (L.L.B) at the Faculty of Law St. Mary's University College, July 2010 isaan muraasa dha.

hanqinaalee mul'atan hambisuun, sababootaa fi miidhaalee qabatamaan yeroo ammaatti mul'atan adda baasuuf, akkasumas hanqinaalee seeraa fi hojimaataa jiran agarsiisuuf, mala qorannoo fooyya'aa gargaaramuun sadarkaa naannoo Oromiyaatti qorannoo kana gageessuun barbaachisaa ta'ee argameera.

1. SIRNA SEERAA ITOOPHIYAA KEESSATTI BULCHIINSA DIIGGAA GAA'ILAA

Guddina sirna seeraa biyya keenya Itiyoophiyaan wal qabatee seerri yeroo duraatiif maatiif beekamtii fi eegumsa seeraa kenne Seera Hariiroo Hawaasaa Itoophiyaa bara 1952 ALI bahe dha. Seerri kun haala hundeeffama maatii, eegumsa maatiif taasifamuu maluu fi haalota raawwii diiggaa gaa'ila tumera.

Bu'uura Seera Hariiroo Hawaasaa Itiyoophiyaatin sababootni diiggaa gaa'ilaatiif ka'uumsa ta'an sababoota ijoo fi sababoota biroo jedhamuun kaa'amaniiru. Sababoota ijoo jedhamuun kan kaa'aman wal fuutota keessaa tokko sagaagalee yoo argame, wal fuutota keessaa tokko isa kan biraa yeroo waggaa lamaa fi isaa oliif bakka hin beekanneetti dhiisee yoo deeme, wal fuutota keessaa tokko buufata turtii dhukkubsattoota sammuutti yeroo waggaa lamaa oliif yoo daanga'ee ture, wal fuutota keessaa tokko mana murtiitiin baduun isaa yoo labsamee fi gaa'ilichi gama amantaatiin hundeeffamee deebi'ee gamuma amantaa kanaan kan haqame yoo ta'e jechuun kaa'amaniiru.⁶

Sababoota kunneeniin alatti sababootni jiran sababoota biroo jedhamuun ibsamaniiru.⁷ Sababoota ijoonis ta'e sababoota biroo jedhamuun kanneen ibsaman diiggaa gaa'ila fiduu kan danda'an yoo ta'u diiggaan bu'uura sababa ijootiin gaafatamee fi diiggaan sababa biroo irratti hundaa'uun gaafatame garuu bu'aa garagaraa qabaachuu danda'a. Diiggaa gaa'ilaatiif ka'uumsa kan ta'e sababa ijoo qaama tokkoon raawwatame yoo ta'e qaamni kun hanga qabeenya waloo hundumaa dhabuutti gama jaarsoliitin adabamee gaa'illi diigamuu danda'a.⁸

⁶ Seera Hariiroo Hawaasaa Itiyoophiyaa (kana booda SHH) bara 1952 ALI tumame, kwt 669-671.

⁷ SHH, akkuma 6^{ffaa}, kwt 673

⁸ SHH, akkuma 7^{ffaa}, kwt 693.

Heerri Rippabliika Federaalawaa Dimookraatawaa Itiyoophiyaa bara 1987 ALI ragga'ee fi Heerri Naannoo Oromiyaa hima wal fakkaataa ta'een dhimma maatii fi gaa'ilaaf haguuggii kennaniiru. Gaa'ila fi maatii ilaalchisee qajeeltoowwan Heera lamaanuu keessatti ibsaman keessaa ijoon: gaa'illi dhiiraa fi dubartii gidduutti kan raawwatamu ta'uu, gaa'illi fedhii bilasa ta'e qofa irratti hundaa'uun kan bu'uureeffamu ta'uu, yeroo hundeeffama, turtii fi yeroo diiggaa gaa'ilaatti wal fuutootni mirga wal qixa ta'e qabaachuu fi mirgii fi dantaan daa'immanii yeroo diiggaa gaa'ilaatti eegamuu akka qabu kanneen jedhanii dha.⁹

Dabalataanis, maatiin hundee uumamaa fi hawaasummaa ta'uu isaatiin gama mootummaa fi hawaasaatiin eegumsi taasifamuufii akka qabu akkasumas wal dhabbii maatii keessatti uumamu fedhii wal falmitootaa irratti hundaa'uun bu'uura seera aadaa fi seera amantaatiin hiikamuu akka danda'u Heerri lameenuu tumaniiru.¹⁰

Heera kana irratti hundaa'unis dhimma maatii addatti bulchuuf sadarkaa mootummaa Federaalaatti Seerri Maatii labsii lakk.1/1992 ALI yeroo jalqabaaf kan bahe yoo ta'u, labsii lakk.213/2000n fooyya'ee hojiirra jira. Sadarkaa Mootummaa Naannoo Oromiyaattis dhimma maatii bulchuuf Seerri Maatii Mootummaa Naannoo Oromiyaa Labsii lakk. 69/95 fi 83/96 ALI bahee jirra ooleera. Seerri Yakkaa Itiyoophiyaa bara 1997 ALI bahes yakkoota gaa'ila irratti raawwataman jechuun kutaa of danda'e jalatti tumee jira.

Kanaan alattis sadarkaa Manneen Murtii Oromiyaattis Maanuwaaliin Dhaddacha Maatii fi Daa'immanii, Maanuwaalii Murteessa Qallaba Daa'immanii Manneen Murtii Oromiyaa, Dambii Gurmaa'insaa fi Hojimaata Dhaddacha Manneen Murtii Oromiyaa Lakk. 6/2011 tumamaniiru.

2. SABABOOTAA FI MIIDHAAWWAN DIIGGAA GAA'ILAA: QABATAMA NAANNOO OROMIYAA

Kutaa kana keessatti xiinxalli daataa qorannoo kanaaf sassaabame kan dhiyaatu ta'a. Innis kutaa xixiqqaa lama jalatti kan dhiyaatu yoo ta'u, kutaa jalqabaa jalatti sababootaa fi miidhaawwan diiggaa gaa'ila qabatamaan

⁹ Heera Mootummaa RDFI, *Olitti yaadannoo* 4^{ffaa}, kwt 34 (1 & 2), Heera Naannoo kwt 34 (1 & 2)

¹⁰ Heera Mootummaa RDFI, *akkuma* 9^{ffaa}, kwt 34 (3 & 5), Heera Naannoo kwt 34 (3 & 5)

hawaasa keessatti mul'atan giddu galeessa kan godhate yoo ta'u, kutaan itti aanu xiinxala seerota'a fi hojimaata mana murtii giddu galeessa godhate dha.

2.1. SABABOOTA DIIGGAA GAA'ILAA

Afgaaffii fi marii garee taasifameen sababootni diiggaa gaa'ilaaf ka'uumsa ta'aan akka armaan gadiitti adda bahaaniiru.

Araada Adda Addaa: diiggaa gaa'ilaaf sababa kan ta'an keessaa tokko araada. Araadni mataa isaatiin diiggaa gaa'ilaaf sababa osoo hin taane bu'aawwan araadni hordofisiisutu gaa'illi akka diigamu taasisa. Gama kanaan araadni eeramuu danda'an jimaafi dhugaatii alkooliiti. Araadni jimaan naannowwan jimaan itti alalchamu kan akka Jimmaa¹¹ fi Harargeetti¹² sababa ta'aa jira. Araadni alkoolii ammoo godinoota Shawaa arfanitti sababa ta'uurratti argama.¹³ Namootni gaa'ila erga hundeessanii boodas, araada jimaa fi dhugaatii alkoolitiin qabamanii mana isaaniif kunuunsa barbaachisu hin taasisan akkasumas walquunnamtiin saalaa sirriin akka hin jiraanne sababa ta'u.¹⁴

Rakkoo Diinagdee: Dinagdeen osoo of hin danda'iin, gara fuudhaatti galuun gaafa maatiin horamu jiraachisuu dadhabuun gatani baduun diiggaan gaa'ila akka raawwatu gochuun ni baayyata. Yeroo si'anaa ijoolleen baadiyyaatti qabeenya osoo hin horatiin maatii irratti hirkatanii gaa'ila hundeessu; maatiin

¹¹Afgaaffii Siisay Iddeessaa I/G/Mana Hojii A/Alangaa Godina Jimmaa waliin gaafa 11/8/2013 gaggeeffame, Tolamaariyaam Dhibbisaa, prizidaantii mana murtii Aanaa Jimmaa waliin gaafa 11/8/2013 gaggeeffame. Kaasahun H/Maariyaamii fi Iyyerusaalem Abaataa, abbootii seeraa dhaddacha mattii Mana Murtii Ol'aanaa G/Jimmaa waliin gaafa 11/8/2013 gaggeeffame. Fira'ol Gonfaa, abbaa seeraa Mana Murtii Aanaa Goommaa waliin gaafa 12/8/2013 gaggeeffame.

¹²Afgaaffii Muummee Usmaan, Abdii Kurfaa, Sheref Abdullahi fi Muhammed Alii waliin marii garee jaarsolee godina Harargee Bahaa aanaa Haramaya gaafa 16/08/2013 gaggeeffame.

¹³Afgaaffii Obboo Daani'eel Boodanaa (Perezidantii MMA/Wucaalee) fi obboo Tokkummaa Dhugumaa (KTAS MMA/Wucaalee), mag/Wucaalee, gaafa 19/08/13 taasifame, Afgaaffii Abdiisaa Qalbeessaa, gaggeessaa garee KATAS mana murtii ol'aanaa godina Shawaa Kibba Lixaa waliin gaafa 3/9/2013 gaggeeffame. Afgaaffii Araddoo Dhugummaa, abbaa seeraa dhaddacha maatiin mana murtii aanaa Booraa waliin gaafa 19/8/2013 gaggeeffame.

¹⁴ Af-gaaffii Isiyaaq Alii, abukaattoo seeraa godina Booranaa, yaaballoo, 28-8-2013; Aadde Bazzaash Burqaa, abbaaseeraa mana muretii aanaa yaaballoo, 28-8-2013. Siisay Iddeessaa I/G/Mana Hojii A/Alangaa Godina Jimmaa waliin gaafa 11/8/2013 gaggeeffame.

akka isaan barbaadanitti qabeenya kennuu yeroo didanii fi of jiraachisuu yoo dadhaban gara diiggaa gaa'ilaatti deemuutu jira.¹⁵

Fuudha Irratti Fuudha Raawwachu: Fuudha irratti fuudha raawwachuuf sababni inni biraa abbaan warraa dubartii biraa fuudhuuf fedhii qabaachuu dha.¹⁶ Akkaataa aadaatiinamantiitiin fuudha irratti fuudhi yeroo raawwatamus, boodarra abbaan manaa dubartii ishee duraa dagachuun haa ta'u yookiin tuffiin haala shari'aan irraa eeguun bulchuudhabuun gara diiggaa gaa'ilaatti akka deemu ta'aa jira¹⁷.

Jiddu-lixxummaa Maatii yookiin Namoota Biroo: Sababoota diiggaa gaa'ila ta'aa jiran keesaa tokko giddu-lixxummaan maatiiti. Giddu-lixxummaan maatii dhimma gaa'ila ijoollee isaanii irratti taasisan gaa'illi isaanii akka diigamu taasisaa jira. Fakkeenyaaf, akka godina Arsii Lixaatti giddu-lixxummaan maatii warra intalaa/haadha manaa hanga haadha manaa ajajuufi bulchuu yaaluutti gaha.¹⁸ Kun immoo sababa gabbaraa irraa ka'uunidha. Abbaan warraa maatii intalaa osoo hin gabbariin yoo hafe yookiin gabbarri kenname gahaa miti jedhanii yoo amanan giddu seenanii gaa'illi akka diigamu taasisu.

Bulchiinsa Qabeenyaarratti Waldhabuu: qabeenya waliin waldhoksuun tokko akka dhuunfaatti fayyadamuun diiggaaf sababa ta'aa jira. Keessattuu, dubartootni gara biyya Arabaa deemanii qarshii erganii gaafa achii galan dhoksuun yookiin wal amanuu dhabuun diiggaaf sababa ta'aa jirachuu

¹⁵Afgaaffii Ya'iqob Miidhagsaa, abbaa seeraa mana murtii aanaa Nagallee Arsii waliin gaafa 16-8-2013 gaggeeffame, Afgaaffii obboo Addis Tasfaayee, Perezidantii MM Aanaa Heexosaa, gaafa 12/08/13 taasifame, Afgaaffii obboo Naasir Abdishuu, Gaggeessaa Dhimma Siiviliin, MM Aanaa Heexosaa, gaafa 12/08/12 taasifame

¹⁶Afgaaffii Imaan Alii, walfalmitoota falmiin isaanii mana murtii aanaa Baabbileetti sadarkaa qoodinsa qabeenyaa irra jiru waliin gaafa 16/08/2013 kan gaggeeffame, Afgaaffii Qamariyaa Abdallaa (Haadha Manaa) walfalmitoota diiggaa gaa'ila godina: Arsii Aanaa Heexosa waliin gaafa 4/9/2013 gaggeeffame.

¹⁷Afgaaffii Tolamaariyaam Dhibbisaa, perezidaantii mana murtii Aanaa Jimmaa; Girmaa Abbabaa, A/S dhaddacha maatii mana murtii Aanaa Jimmaa waliin gaafa 11/8/2013 gaggeeffame. Afgaaffii Kaasahun H/Maariyaamii fi Iyyerusaalem Abataa, abbootii seeraa dhaddacha mattii mana murtii ol'aanaa Jimmaa waliin gaafa 11/8/2013 gaggeeffame. Firaal Gonfaa, abbaa seeraa mana murtii aanaa Goommaa waliin gaafa 12/8/2013 gaggeeffame. Afgaaffii Samiiraa Mul'isaa, mana hojii abbaa alangaa aanaa Goommaatti kan dhimma dubartootaa irratti hojjetu waliin gaafa 12/8/2013 gaggeeffame.

¹⁸ Obboo Daggafaa Amantee abba seeraa godina gujii lixaa 4/9/2013, obboo sulxaan Ukkumee ogessaa hojjetaa hawaasaa wajjira dhi.dubar.da fi dar.Aanaa shashamannee 17/8/2013

Afgaaffii irraa hubachuun danda'ameera.¹⁹ Inni kun, gara godinoota Jimmaa fi Arsiitti bal'inaan mul'ata. Akka godina Arsiitti, namootni gaa'ila erga hundeeffatanii booda kaka'umsa abbaa manaatin jiruu keenya jijjiirra jechuun dubartii gara biyya Arabaatti ergu. Haati warraa gara biyya Arabaa deemuun galii argatan abbaa warraatti ergu. Abbaan manaa garuu baay'inaan haadha manaa biraa fuudhee eega. Achii gaafa galtu haati manaa wanta jiru dursa hubachuun gara diiggaa gaa'ilaa gaafachuutti seenti.²⁰ Gama biraatiin, gara godina Shawaaa Kaabaattii ammoo, haadha warraa fi abbaa warraa keessaa tokko osoo hin beekiin liqeffachuun diiggaa gaa'ilaaf sababa ta'a.²¹ Kun yeroo baay'ee gaafa liqin deebi'u qabeenya waliinii irraa akka kaffalamu gaafatamu gara hubannaa haadha warraatti dhufee diiggaan gaafatama.

Kanneen sababa ijoo jedhaman kunneeniin ala sababootni biroos diiggaa gaa'ilaaf ka'umsa ta'uun qorannoo kanaan ilaalamaniiru. Fedhiin walgituu dhabuun abbaa warraa fi haadha warraas, rakkoo diiggaa gaa'ilaaf sababa ta'aa jiru dha. Fedhii walii waliif eeguu dadhabuu²², yeroo dhiyoo asitti ammoo sobanii maatiin osoo wal hin diigiin mana murtiitti wal himatanii diiggaa raawwachuun qabeenya namaa/ollaa gargar qooddachuun mul'ataa jira.²³ Diiggaa gaa'ilaaf sababa ta'aa kan jiru tokko gaa'illi faayidaa irratti hundaa'aa jiraachuu dha. Kun namoota biyya alaa dhufan fa'a qabeenya qooddachuuf jedhamee hundaa'ee boodarra wal-diiguun ni mul'ata.²⁴ Akka barbaadan deemanii hojii hojjechuuf jedhamee diiggaan haalli itti gaafatamu ni jira. Keessattuu, walfuutotni magaalaa keessa jiraatan akka barbaadan

¹⁹ Af-gaaffii Faaxuma Ahmad walfamitoota diiggaa gaa'ilaa godina Arsii Aanaa Asallaa waliin gaafa 6/9/2013 gaggeeffame.

²⁰ Afgaaffii Addis Tasfaayee, Perezidantii MM Aanaa Heexosaa, gaafa 12/08/13 taasifame. Naasir Abdishuu, Gaggeessaa Dhimma Siiviilii, MM Aanaa Heexosaa, gaafa 12/08/13 taasifame.

²¹ Afgaaffii Tasfaayee Addaamuu, ogeettii koorniyaa waajira dhimma dubartootaa fi daa'immanii aanaa waacaalee waliin gaafa 18/8/13 gaggeeffame., Af-gaaffii Dhugoomsaa, hojjetaa Waajjira Aadaa fi Turizini Aanaa Giraar Jaarsoo waliin gaafa 16/08/13 kan gageeffame

²² Afgaaffii Saraawwit Mangistuu, itti gaafatamaa mana hojii abbaa alangaa bulchiinsa magaalaa Walisoo waliin gaafa 3/9/2013 gaggeeffame, Afgaaffii Zeeynabaa Hajii, itti gaafatamtuu Waajira Aadaa fi Turizimuu Aanaa Asallaa waliin gaafa 08/09/13 gaggeeffame

²³ Afgaaffii Abdiisaa Qalbeessaa, gaggeessaa garee KTAS Mana Murtii Ol'aanaa Godina Shawaa Kibba Lixaa waliin gaafa 3/9/2013 gaggeeffame.

²⁴ Afgaaffii obboo Raggaa Mangashaa, Asaffaa Damisee, Girmaa Dannaqaa, marii garee jaarsolee godina shawaa Kaabaa aanaa giraar jaarsoo waliin gaafa taasifame. Af-gaaffii Dhugoomsaa, hojjetaa waajjira aadaa fi turizini aanaa giraar jaarsoo waliin gaafa 16/08/13 kan gageeffame, Afgaaffii saajin Zayibaa Ahmad poolisii aanaa Gommaa kana dhimma dubartootaa irratti hojjetu waliin gaafa 12/8/2013 gaggeeffame.

deemanii daldalachuuf bilisummaan socho'anii hojjechuuf jedhanii haalli itti diiggaa gaa'ilaa gaafatan ni jira.²⁵ Akka fedhan deemanii hojjechuu irratti walfuutota keessaa tokko kan didu yoo ta'e diiggaan ni gaafatama. Gama biraan jireenya to'annoo hin qabne jiraachuufis kanneen diiggaa gaa'ilaa gaafatanis ni jiru.²⁶

2.2. MIIDHAAWWAN DIIGGAA GAA'ILAATIIN DHAQQABAA JIRAN

Miidhaa diiggaan gaa'ilaa dhaqqabsiisu hedduu dha; isaan keessaa ijoon akka armaan gadiitti ibsamaniiru.

2.2.1. Miidhaa Maatiirratti Dhaqqabsiisu

Qabeenya waloo isaanii wal jalaa miliqsuuf (keessattuu warreen dhiiraa) jecha maqaa namoota birootti jijjiiruun namootaaf dabarsuu,²⁷ qabeenyi qooddatan dhiibbaa abbaan manaa uumuun kan faffaca'uu fi manca'u waan ta'eef qallaba ijoolleefis ta'e isaaniifrakko hamaaf saaxilamuun ni jira.²⁸ Gama biraan, baasii wal himannaatiif akkasumas, dhiibbaa walirraan ga'uuf jecha qabeenya qaban gurguruun hiyyummaaf saaxilamuun ni mul'ata.²⁹ Kana malees, walhiiktonni erga gaa'illi diiggameen booda aarii to'achuu dadhabuun mana gubuu, midhaan faca'e waljalaa mancaasuu fi qabeenya biroo waljalaa mancaasuun,³⁰ maatiin waan diigamameef miseensotni maatii bittinaa'anii gara yakkaatti yeroon itti seenanis rakkoolee mul'atani dha.³¹

²⁵ Afgaaffii Asnaaqech Maammoo, ogeetti seeraa waajira dhimma dubartoota, daa'immanii fi dargaggootaa Oromiyaa waliin gaafa 11/8/2013 gaggeeffame. Sanyii Ayyalaa, abbaa seeraa dhimma hariiroo hawaasaa godina Gujii Lixaa waliin gaafa 4/9/2013 gaggeeffame.

²⁶ Afgaaffii Shamsaddiin Mohaammad Haaru, qaadii mana Murtii Aanaa Jimmaa waliin gaafa 11/8/2013 gaggeeffame.

²⁷ Aadde Iiman Ali, Walhiiktuu, Aanaa Baabbilee, Godina Harargee Bahaa, 26-08-2013; Aadde Indii Abbaamaccaa, Walhiiktuu, Aanaa Gommaa, G/Jimmaa, 15/08/13 ALI

²⁸ Aadde Aminaa Diinqaa, Ogeetii Waj. Dhimmi Dubartoo, Daa'immanii fi Dargaggootaa Bul. Magaala Waliisoo, 14/08/2013 gaggeeffame

²⁹ Obboo Sanyii Ayalaa Abba seeraa hariiroo Hawaasaa, Obboo Gaddafaa Amantee Abbaa seeraa Mana Murtii Olaanaa Godina Gujii Lixaa; Waajjira Dhimma Dubartootaa, Daa'immanii fi Dargaggootaa Aanaa Nageellee Arsii, Godina Arsii Lixaa.

³⁰ Aadde Adaamee Gammachuu, Walhiiktuu, Aanaa Nageellee Arsii, G/Arsii Lixaa, 27/08/2013

³¹ Afgaaffii I/A inispekteraa Alamu Kabbadaa, abbaa adeemsaa garee qorannaa yakkaa Waajjira Poolisii Aanaa Iffaa Aanaa Jimmaa waliin gaafa 11/8/2013 gaggeeffame.

2.2.2. Miidhaa Dubartootarra Dhaqqabsiisu

Diinagdeen Miidhamuu Dubartootaa: Miidhaa gama kanaan dubartoota irra dhaqqabu gosa saditti qooduun ilaaluun ni danda'ama. Inni jalqabaa fi guddaan, waakkii qabeenya walooti. Yeroo hedduu qabeenyi akkasii maqaan dursee waan hin jijjiiramneef, seeraan himachuudhaafis danqaatu itti baay'ata.³² Haalli kun qabeenyi haala salphaan akka miliqfamu, akka dhabamsiifamuu fi dubartootni harka qullaa akka galan isaan taasisaa jira. Inni lammafaan, qabeenyi waliinii erga addaan qoodame boodasubartiin gahee isheetti akka hin fayyadamne gochuun miidhaan diinagdee irra gahaa jira. Gama kanaan, abbaan warraa diiggaa gaa'ila raawwatee qabeenyi waloo isaanii erga qoodameen booda dubartiin gahee isheetti akka hin gargaaramne ittisuutu jira. Lafa baadiyyaa gahee ishee ta'e akka hin qotanne, namnis akka hin qonneef abbaan warraa hiike sun ni ittisa.³³

Qorqalbiin Miidhamuu Dubartootaa: Rakkoon qorqalbii inni jalqabaa, hamilee dhabuu, of gatuun fi gadaantummaan of ilaaluun dubartoota gaa'illi isaanii diigameeti.³⁴ Kanarraa kan ka'e yemmuu hawaasa keessa socho'an rifachuu, gaa'ila biraa uummachuuf haamilee dhabuu, erga gaa'ila biraa uummataniillee rifaatuun irraa baduu dhabuu fi walumaagalatti ofitti amanamummaa dhabuu dha. Rakkoon qor-qalbii kun yeroo tokko tokko cimee hamma dhibee sammuu fi dhiira kamiyyuu akka diinaatti ilaaluun irraan ga'aa jira.³⁵

Fayyaan Miidhamuu Dubartootaa: Dubartoonni sababii diiggaa gaa'ilaatiin ijoollee isaanii fudhatanii manaa bahan waan ittiin jiraatan dhabuudhaan hojii sagaagalummaa irratti bobba'anii qarshii argachuu, daandiirratti bahanii

³²Afgaaffii obboo Haakim Sirraaj, B/B Gageessaa Dh/H/Hawaasaa MMO Go/H/Bahaa, gaafa 26/08/13; Aadde Iiman Ali, Walhiiktuu, Aanaa Baabbilee, Godina Harargee Bahaa, 26/08/2013.

³³Afgaaffii obboo Eebbaa Bayyana, Abukaatoo, Haramayaa, gaafa 29/08/13 taasifame; marii Insp. Azeeb Asaffaa, Gageessituu garee Dhimma Daa'immanii fi Dubartootaa fi I/Kom. Tashoomaa Laggasaa, AA Murtii Qorannoo Yakkaa fi Haqaa Kennisiisaa, Waajjira Poolisii Aanaa Wucaalee, gaafa 19/08/13 taasifame, Afgaaffii Goshuu Naggasa, I/G/M/H /A/A/ G/SH/ Kaabaa, gaafa 20/08/13 taasifame

³⁴Roobee Gammadoo, Waajjira Dhimma Dubartoota, Daa'immanii fi Dargaggootaa Godina Arsii Lixaa, 20/08/13 Abdii Didhaa, Waajjira Dhimma Dubartoota, Daa'immanii fi Dargaggootaa Aanaa Mooyyaalee, 30/08/13

³⁵Addee kadijjaa Kadir, Waajjira Dhimma Dubartoota, Daa'immanii fi Dargaggootaa Aanaa Nageellee Arsii, 20/08/13 gaggeeffame

kadhachuu, dhibee xiinsammuu kan akka kophaatti of baasuu (depression), dirqisiisamanii gudeedamuu, ulfa hin barbaachifne ulfaa'uu fi dhukkuboota daddarboo kan akka HIV/AIDS tiif saaxilamuun hanga du'aatti deemuun kan jirudha.³⁶

Miidhaa Doorsisa, Reebichaa fi Gaaga'ama Hanga Ajjeechaa Lubbuu: Diiggaa gaa'ila hordofuun dubartootni erga abbaa warraaisaanii duraanii irraa adda bahanii booda, dhirsootni isaanii duraanii doorsisaa fi gaaga'ama lubbuu isaan irraan gahu. Qooddii qabeenyaa fi qallaba daa'immanii dhoowwachuuf tattaaffii taasifamu keessatti doorsisaa fi reebichi dubartootarra ni ga'a.³⁷ Fakkeenyaaf, dubartiin tokko yemmuu haalli gaa'ila isaanii rakkoo hammaataa keessa gale himata dhiyeeffattee waraqaa waamichaa abbaa manaaf yemmuu geessitu, yakki ajjeechaa lubbuu irratti raawwatamuun dubartiin lubbuun ishee darbe ni jira.³⁸

Miidhaa Hawaasummaa Dubartootarra Ga'u: Miidhaan dubartootarratti diiggaan gaa'ila geessisu inni biraa, dhiibbaa hawaasummaati. Dubartoonni gaa'illi isaanii diiggame hawaasaan moggaasni "Gursummeettii" yookiin "Garooba" jedhamu kennamuun gaa'ila biraa akka hin hundeeffanneefi gadaantummaa akkasumas moggeeffamuun akka itti dhaga'amu taasifama.³⁹

2.2.3. Miidhaa Diiggaan Gaa'ila Daa'imman Irratti Dhaqqabsiisu

Diiggaan gaa'ila rakkoo gara garaa daa'imman irratti kan dhaqqabsiisu yoo ta'u, isaan keessaa kanneen ijoo ta'an kanneen armaan gadiiti.

Rakkoo Xiinsammuu: Daa'imman walhiiktotaa guyyaa waldhabbiin maatii uumame irraa eegalee kan itti fufu rakkoo xiinsammuu kan akka hirriba dhabuu, cinqamuu, yaadda'uu, jaalalaa fi kabaja namaa dhabuu, darbees

³⁶ Asnaaqach Asaffaa fi Wayinishet Raggaasaa Biiroo Dhimma Dubartoota, Daa'immanii fi Dargaggootaa Oromiyaa; Waajjira Dhimma Dubartoota, Daa'immanii fi Dargaggootaa Aanaa Nageellee Arsii, 20/08/13

³⁷ Afgaaffii Aadde Xaayitu Daggafaa, Walhiiktuu, Aanaa Wucalee, Godina Shawaa Kaabaa, 19-08-2013

³⁸ Aadde Maryaamaa Adaam, Abbaa Alangaa Godina Booranaa, 29-8-2013; Obbo Gammadoo Alii, Abbaa Alangaa Mana Hojii Abbaa Alangaa Godina Booranaa, 29-8-2013

³⁹ Roobee Gammadoo, Waajjira Dhimma Dubartoota, Daa'immanii fi Dargaggoo Godina Arsii Lixaa; Abdii Didhaa, Waajjira Dhimma Dubartoota, Daa'immanii fi Dargaggoo Aanaa Mooyyaalee, 30/08/13.

hamma maraachuu kan gahan jiraachuu mul'isa.⁴⁰ Hirmaattonni qorannoo kanaa akka ibsanitti, daa'imman walhiiktotaa guyyaa maatiin akka filatan taasifamanirraa eegalee obboleewwaniin gargar bahuu⁴¹ fi maatiin faca'uurraa kan ka'e dhiibbaa garagaraa keessa waan dabraniif rakkinni xiinsammuu xiqqaa hanga guddaatti akka isaan mudatu beekuun danda'amee jira.⁴²

Rakkoo Diinagdee: Akka qorannoo kanaan adda baasuun danda'ametti, diiggaa gaa'ila hordofuun irra caalaan daa'immanii haadha isaanii faana akka jiraatan hubatamee jira. Rakkoo diinagdee dubartoonni qabaniitti dabalataan, diddaan qallaba kaffaluu abbootiin daa'imman jireenya gadadoo keessa akka jiraatan isaan taasisee jira.⁴³ Miidhaan kun daa'imman hamma nyaataa fi uffata dhabuu yemmuu geessisu mul'ata.⁴⁴ Daa'imman daandiitti ba'uun kadhachuu harka namaa ilaaluu fi araada adda addaaf saaxilamuu, yakkoota adda adda irratti hirmachuu, hattuu, saamtuu fi kkf akka ta'an taasisaa jira.⁴⁵

Qisaasama Humnaaf Saaxilamuu: Diiggaan gaa'ila daa'imman irratti rakkoowwan fidu keessaa tokko rakkoo qisaasama humnaati. Durbi abbaa isaanii bira yoo jiraatan bakka haadha isaanii bu'uun hojii mana keessaa hojjachuuf dirqamti.⁴⁶ Kana malees, yemmuu daa'imman haadha isaanii filatanii faana deeman rakkinni qabeenyaa waan jiruuf, jecha daa'imman kun humna isaanii ol hojii ta'an hojjachuuf dirqamu; qisaamama humnaaf saaxilamu jechuu dha.⁴⁷

⁴⁰ Waajjira Dhimma Dubartoota, Daa'immanii fi Dargaggootaa Godina Gujii; Aadde Amito Kasma, Walhiiktuu Aanaa Haramaayaa, 29/08/2013

⁴¹ Obbo Isiyaaq Alii, abukaattoo seeraa godina Booranaa, yaaballoo, 28/8/2013

⁴² Aadde Zamzam Muhaammad, Godina Harargee Bahaa, Aanaa Haramaayaa, 28/08/13

⁴³ Aadde Daraartuu Iisaa, Walhiiktuu, aanaa Haramaayaa, 28/08/13; Aadde Bisaassaa Alamuu, Walhiiktuu, Aanaa Giraar Jaarsoo, 20/08/13

⁴⁴ Obbo Maammad Boggaalaa fi Mammad Abdallaa, Abbootii Alangaa Mana Hojii Abbaa Alangaa Godina Arsii Lixaa, 28/08/2014

⁴⁵ Waajjira Dhimma Dubartoota, Daa'immanii fi Dargaggoota Aanaa Nageellee Arsii, G/Arsii Lixaa; Afgaaffii Adde Aleeykaa Nasraddiin, I/G Waajjira Dhimma Dubartoota, Daa'immanii fi Dargaggootaa Godina Harargee Bahaa, Guyyaa 29/08/2013

⁴⁶ Afgaaffii Adde Alamitu Kabbadaa, Walhiiktuu/Tajaajilamtuu, Godina Shawaa Kaabaa, Aanaa Wacaalee, Guyyaa 20/08/13

⁴⁷ Obbo Mohammad Bogalee abbaa alanagaa dhimmi hariiroo hawaasaa fi Mohammad Abdalla abbaa adeemsa hojii ijoo korniyaa, Mana Hojii Abbaa Alangaa Godina Arsii Lixa; 28/08/13; Afgaaffii Adde Aleeykaa Nasraddiin, I/Gaafatamtuu Waajjira Dhimma Dubartoota, Daa'immanii fi Dargaggootaa Godina Harargee Bahaa, Guyyaa 29/08/2013

Barnoota irraa buqqa'uu: Qorannoo kanaan adda baasuun akka danda'ametti, hedduminaan daa'imman yemmuu gaa'illi diigamu haadha isaanii kan filatan yoo ta'u, sababii hanqinni qabeenyaa isaan mudatuuf jecha warreen dura barachaa jiranis yemmuu addaan kutan, kanneen umriin isaanii barnootaaf ga'e hamma ragaan kun funaanamutti barnoota osoo hin eegaliin jiran daran olaano dha. Fakkeenyaaf, maatii daa'imman sagal qaban keessaa daa'mman jaha umriin barnootaaf gahee osoo jiruu tokkoon isaaniituu gara mana barumsaa hin deemin hafan kaasuun ni danda'ama.⁴⁸

Araadaa fi Yakkaaf Saaxilamuu: Daa'imman maatiin isaanii diiggaa gaa'ilaatiin gargar bahan hedduminaan, daandiitti bahuun araada kan akka maastishii xuuxuu, sigaaraa xuuxuu, jimaa qama'uu fi kana bira dabruun yakkoota kan akka hanna, dirqisiisanii gudeeduu fi jeequmsa keessatti akka hirmaatan qorannoon kun ni agarsiisa.⁴⁹

2.2.4. Miidhaa Diiggaan Gaa'ila Hawaasraan Ga'u

Rakkoo Nageenyaa: Diigaa gaa'ilaatiin miidhaan hawaasra ga'u keessaa guddaan tokko rakkoo nageenyaa fiduu danda'uu isaati. Daa'imman maatiin isaanii diiggaa gaa'ilaatiin gargar bahan gara daandiitti bahan yakkoota kan akka saamicha, hanna fi baala sammuu nama hadoochu fayyadamuun yakka babal'isaa jiraachuu isaaniiti. Gama biraatiin, daa'immanii fi dubartoonni deeggarsa dhabuudhaan yemmuu rakkatan dirqamaan gudeedamuun, daa'imman umrii malee heerumuun yakki gama kanaan jiru akka babal'atu haala mijeessaa jira.⁵⁰

Hiyyummaa: Dhiibbaan biraa diiggaan gaa'ila hawaasa irraan ga'aa jiru qisaasama diinagdeeti. Maatiin yeroo diigamu qabeenyi iddoo adda addaatti

⁴⁸ Aadde Daboo Waxeessaa, Walhiiktuu Aanaa Bulee Hora, Daa'imman Umrii Waggaa 8 fi 13 barumsaan ala jiran; Aadde Shaggaa Haajii, Walhiiktuu, Aanaa Shaashamannee, G/Arsii Lixaa, Aadde Roobduu Dhaabii, Walhiiktuu, Aanaa Shaashamannee, G/Arsii Lixaa, Daa'imman 6 kan barachaa hin jirre; Qaaccessa Bar-gaafii Abbootii Seeraa

⁴⁹ Obbo Mohammad Bogalee Abbaa Alanagaa Dhimmi Hariiroo Hawaasaa fi Mohammad Abdalla Abbaa Adeemsa Hojii Ijoo Korniyaa, Mana Hojii Abbaa Alangaa GodinaArsii Lixa; Afgaaffii Adde Aleeykaa Nasraddiin, I/G Waajjira Dhimma Dubartoota, Daa'immanii fi Dargaggootaa Godina Harargee Bahaa, Guyyaa 29/08/2013

⁵⁰ Aadde Daboo Waxeessaa, Walhiiktuu Aanaa Bulee Hora, Daa'imman Umrii Waggaa 8 fi 13 barumsaan ala jiran; Aadde Shaggaa Haajii, Walhiiktuu, Aanaa Shaashamannee, G/Arsii Lixaa, Aadde Roobduu Dhaabii, Walhiiktuu, Aanaa Shaashamannee, G/Arsii Lixaa, Daa'imman 6 kan barachaa hin jirre; Qaaccessa Bar-gaafii Abbootii Seeraa

waan bittinnaa'uuf hiyyummaan hawaasa keessatti akka babal'atu taasisa. Gama biraatiin, daa'imman yeroo itti barataniin gara fuula duraatti guddinaatti hirmaatanitti daanditti bahuun hiyyumaa hamaa keessa galuun hawaasa irratti ba'aa ta'uun akka jiru hubatameera.⁵¹

Babal'achuu Godaansa Seeraan Alaa: Daa'immanii fi dubartoonni diiggaa gaa'ilaatiin rakkoo diinagdee hamaaf saaxilaman fala jedhaniin baay'inaan kan irratti hirmaatan biyyoota alaa deemanii hojjachuu dha. Kana keessatti ammoo baay'inaan gama seeraatiin osoo hin taane, godaansa seeraan alaatiin daa'imman umrii 18 gadi ta'anis dabalatee irratti kan hirmaatan ta'uu isaati. Biyya kana keessatti godaansa seeraan alaatiif kan saaxilaman haala uumrii isaanitiin qorannoon agarsiisu ni jira. Akka qorannichaatti kanneen godaansa seeraan alaaf saaxilaman keessaa hedduun isaanii (%83) ijoollee waggaa 14 hanga 23 yoo ta'an; kan hafan waggaa 25-29 jidduutti kan argaman akka ta'e qorannoon dhiyootti gaggeeffame tokko ni mul'isa.⁵² Godaansa kanaaf sababootni ka'umsa ta'an keessaa inni guddaan diiggaa gaa'ilaa ta'uu qorannichi ibsee jira.

3. XIINXALA SEERAA FI HOJIMAATA MANNEEN MURTII

3.1. DHIYAATINSAA FI KEESSUMMEESSA IYYATA DIIGGAA GAA'ILAA FI QOODDAA QABEENYAA

Haala iyyatni diiggaa gaa'ilaa fi qooddaa qabeenyaa itti dhiyaatuu fi keessumeeffamu ilaalchisee, Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa keessatti garaagarummaan hojimaataa kan jiru tahuu daataan galtee qorannoo kanaaf sassaabame ni agarsiisa. Adeemsi inni tokkoo fi mana murtii baay'eetti baratame, iyyatni diiggaa gaa'ilaa dhiyaatee falmiin erga xumurameen booda galmeedhuma wal fakkaataa irratti iyyatni qooddaa qabeenyaa dhiyaata. Adeemsi kun mana murtii baay'eetti kan baratame yoo ta'es, madaallii raawwii galmee abbootii seeraatin wal qabsiifamee yoo komii kaasuu ni mul'ata. Komiin dhiyaatus, dheerina yeroo galmichi xumuruuf fudhatu irraa kan madde dha. Falmiin diiggaa gaa'ilaa erga xumurameen booda, galmeedhuma kana irratti falmiin qooddaa qabeenyaa kan itti fufu ta'uu

⁵¹ Af gaaffee Saj. Beetaliehem Siraayee, Qorattuu Poolisii Waj./Poolisii Aanaa Baabbilee, gaafa 28/09/13 taasifame, Godina Harargee Bahaa, Afgaaffii saj. Iteenash Bashaashaawu, Raawwattuu Korniyaa Qaj/Po/Go/Ha/Bahaa, 28/08/13 taasifame

⁵²Toora intarneetii <https://www.esa.un.org/miggmgprofiles/indicators/files/Ethiopia.pdf> irraa gaafa 12/10/2013 fudhatame

isaatiin galmeen kun hanga xumura argatutti yeroo dheeraa kan fudhatu ta'a. Raawwii dhaddacha Hariiroo Hawaasaa yookiin dhaddacha Yakkaa yoo kan Dhaddacha Maatii fi Daa'immanii waliin ilaalamu galmee falmii diiggaa gaa'ila tokko xumuruuf hanga yeroo inni fudhatu baay'ee dheeraa dha. Kun immoo abbootiin seeraa Dhaddacha Daa'immanii fi Maatii irratti ramadamanii hojjatan galmee tokko irra yeroo dheeraa dabarsuuf dirqamuu isaanitiin hanga galmee kurmaana tokkotti hojjatanii xumuran yookiin hanga galmee cufanii lakkoofsaan akka jalaa xiqqaatu taasisa. Sababa kanaanis, gaa'ila diiggaa irraa baraaruufta tattaaffii taasifamu irratti dhiibbaa uumuu akka danda'u yeroo ka'u ni mul'ata. Abbootii seeraa tokko tokko hanga raawwii galmee isaanii akka jalaa hin xiqqaanneef, galmee xumuruuf yeroo gaabbii gahaa kennuu dhiisuun yookiin jaarsummaadhaaf yeroo gahaa kennuun carraa jiru hunduma duguuganii akka hin gargaaramne dhiibbaa irratti uumuu mala jedhama.⁵³ Gaa'illi erga diigameen booda illee, falmiin qooddaa qabeenyaa galmeedhuma kana irratti waan ilaalamuuf, obsaa fi tasgabbi barbaachisuun falmicha ilaaluu irra murtii kennuun galmee cufuuf yeroo itti deemamu ni jira jedhu.⁵⁴

Adeemsi inni kan biraa manneen murtii tokko tokko biratti baratamee fi komii armaan oliihambisuuf akka filannootti hojjimaatni diriirfame, iyyatni diiggaa gaa'ila galmee tokko irratti ilaalamee erga xumurameen booda, falmiin qooddaa qabeenyaa galmee biraa irratti ilaalama.⁵⁵ Abbootiin seeraa falmii diiggaa gaa'ila fi qooddaa qabeenyaa galmee garagaraa irratti kan ilaalan ta'uu isaatiin falmii diiggaa gaa'ila yeroo gahaa akka kennaniif kan taasisuu dha. Raawwiin abbootii seeraa dhaddacha maatiifi daa'immanii dhaddachaalee kanneen biroo waliin yoo wal bira qabamu galmee tokko irratti yeroo dheeraa

⁵³Afgaaffii Obboo Daani'eel Boodanaa (Perezidantii MMA/Wucaalee) fi obboo Tokkummaa Dhugumaa (KTAS MMA/Wucaalee), Mag/Mukaxurrii, gaafa 19/08/13 taasifame, Afgaaffii obboo Haakim Siraaj, B/B Gaggeessaa Dh/H/Hawaasaa MMO Go/H/Bahaa, Mag/Harar, gaafa 26/08/13 taasifame

⁵⁴Afgaaffii Obboo Daani'eel Boodanaa (Perezidantii MMA/Wucaalee) fi obboo Tokkummaa Dhugumaa (KTAS MMA/Wucaalee), Mag/Mukaxurrii gaafa 19/08/13 taasifame, Afgaaffii obboo Haakim Siraaj, B/B Gaggeessaa Dh/H/Hawaasaa MMO Go/H/Bahaa, Harar, gaafa 26/08/13 taasifame

⁵⁵Afgaaffii obboo Mangashaa Nagaash, Mana Murtii Aanaa Baabbileetti KTAS, Baabbilee, gaafa 27/08/12, Afgaaffii obboo Haakim Siraaj, B/B Gaggeessaa Dh/H/Hawaasaa MMO Go/H/Bahaa, gaafa 26/08/13 taasifame

dabarsuun komii ka'uu malu kan hir'su akkasumas, falmii diiggaa gaa'ilaatiif yeroo gahaa kan kennisiisu dha jechuun kaafama.⁵⁶

Kanneen armaan olitti caqasneen alatti, manneen murtii Oromiyaa keessatti dhiyaatinsaa fi fuudhinsa iyyata falmii abbaa warraa fi haadha warraatiin garaagarummaan hojimaataa qixa biraatiin mul'atu ni jira. Garaagarummaan kunis, iyyatni diiggaa gaa'ilaa fi qooddaa qabeenyaa walumaan guyyaa jalqabaatti dhiyaachuu qaba moo iyyatni qooddaa qabeenyaa diiggaa gaa'ilaatiin booda dhiyaachuu qaba kan jedhu dha. Hojimaatni manneen murtii baay'eetti baratame falmiin diiggaa gaa'ilaa erga xumurameen booda iyyatni qooddaa qabeenyaa dhiyaata. Adeemsi kun deeggarsa Seera Maatii Oromiyaa kan qabudha.⁵⁷ Adeemsi inni kan biraa, manneen murtii muraasatti kan baratame yoo ta'u, iyyatni diiggaa gaa'ilaa fi qooddaa qabeenya guyyaa wal fakkaataatti iyyata tokkoon kan dhiyaatu dha.⁵⁸ Hojimaata kunneen lamaan qixa dhiibbaa miira wal falmitootaa irratti qabaniin ilaaluun barbaachisaa dha.

Diiggaa gaa'ilaa fi qooddaa qabeenyaa guyyaadhuma jalqabaa iyyata tokkoon dhiyeessuun wal waakkii qabeenya waliinii uumuu kan danda'u dha. Deebii gama himatamaatiin qabeenya ilaalchisee kenname qaama isa kan biraa irratti mufii fi miira ganamuu kan uumuu malu dha. Kun immoo, falmii diiggaa gaa'ilaa itti fufee gaggeeffamu irratti dhiibbaa uumuun carraa diigamuu gaa'ilaa kan bal'isu dha. Kanaan alatti, iyyatni diiggaa gaa'ilaa fi falmiin qooddaa qabeenyaa galmee tokko irratti ilaalamuu isaatiin galmee tokko xumuruuf yeroo dheeraa akka fudhatu ta'eera. Madaalliin raawwii galmee hanga galmee torbanitti yookiin ji'aan yookiin kurmaanaan abbaan seeraa tokko hojjatee xumure irratti kan hundaa'u ta'uu isaatiin abbootiin seeraa galmee falmii diiggaa gaa'elaa ilaalan galmee kana xumuruuf yeroo gahaa falmii diiggaa gaa'ilaaf akka hin kennine taasiseera. Kun immoo, carraa gaa'ila diigamuu irraa baraaruuf qabu gadi buuseera.

Dabalataan, sirni barreeffama himannaa fi deebii mataa isaatti walitti dhufeenya abbaa warraa fi haadha warraa irratti dhiibbaa kan qabu dha. Himannaa dhiyaatu mara keessatti seerummaan gaafatamu diiggaa gaa'ilaati.

⁵⁶Afgaaffii obboo Mangashaa Nagaash, Mana Murtii Aanaa Baabbileetti KTAS, gaafa 27/08/12, Afgaaffii obboo Haakim Sirraaj, B/B Gaggeessaa Dh/H/Hawaasaa MMO Go/ H/ Bahaa, gaafa 26/08/13 taasifame

⁵⁷Labsii Seera Maatii Mootummaa Naannoo Oromiyaa lakk. 69/1995 & 83/1996 (kana booda SMO), kwt. 110 (2-3)

⁵⁸Fkf Mana Murtii Aanaa Abbayaa, Mana Murtii Aanaa Moyyaalee

Seerummaa gaafatamu keessatti wal dhabdee dhalateef sadarkaa duraatti fala akka maluuf mana murtiif carraa kan kennu miti. Deebiin himatamaan kennus kanuma kan cimsu dha. Miiirri himannaan ittiin barraa’u garaagarummaa wal falmitootaa kan bal’isu irra darbee baasii hin malleef kan saaxilu dha. Miira morkii fi jibbaa wal falmitoota keessatti kan uumu dha. Himatamaa/himatamtuu mariif kan affeeru otuu hin taane falmiif kan affeeru dha. Dabalataanis, gaa’illi fedhii wal fuutotaan kan hundeeffamuu fi kan diigamu yoo ta’es, mootummaan immoo tiksuuf itti gaafatamummaa akka qabu Heerri RDFI fi Heerri MNO ifatti tumaniiru. Haa ta’u malee, haalli dhiyaatinsaa fi qabiyyee himannaa fi deebii qabatamaan mana murtii keessa jiru gahee mana murtii irraa barbaadamus gaa’ila sana diiguu qofatti kan daangesse bifa fakkaatuun qophaa’aa jira. Akka waliigalaatti, haalli dhiyaatinsaa fi keessummeessa iyyataa fi deebii diiggaa gaa’ilaa wal falmitoota mariif otuu hin taane, falmiif kan affeeru, gahee fi itti gaafatamummaa mana murtii immoo gaa’ila diiggaa irraa baraaruu’u otuu hin taane diiguu fakkaata.

3.2. HAFIINSA HIMATAMAA FI ITTI FUFIIINSA DHAGAHA DHIMMAA

Bu’uura Heera Mootummaa RDFI fi Heera MNO’tiin mootummaa fi uummatni gaa’ilaaf eegumsa barbaachisu gochuu qaba.⁵⁹ Haalli fuudhinsa himannaa, keessummeessa deebii fi falmiin diiggaa gaa’ilaa Seera Deemsa Falmii Hariiroo Hawaasaa Itiyooophiyaatti kan daangeeffamu akka hin taane maanuwaaliin dhaddacha maatii fi daa’immanii ifatti tumeera.⁶⁰ Gaa’ila keessa turuun yookiin gaa’ila diiguun mirga abbaa warraa fi haadha warraa qofa yoo ta’es, hanga danda’ametti wal falmitootni yaada isaanii akka jijjiiran haala mijeessuun itti gaafatamummaa manni murtii qabu dha. Itti gaafatamummaan kunis kan ibsamu, wantoota carraa diigamuu gaa’ilaatiif gumaachan hambisuun akkasumas, haalota gaa’ila diigamuu irraa oolchan mijeessuu yookiin jajjabeessuudhaani. Kunis, guyyaa iyyatni diiggaa gaa’ilaa dhiyaate eegalee hanga wal falmitootni yaada isaanii kaasanitti yookiin hanga murtiin diiggaa gaa’ilaa kennamutti kan taasifamu dha. Dabalataan, gaa’ila diiggaa irraa baraaruu cinaatti dhiibbaa falmiin wal falmitoota mataa isaanii fi daa’imman irratti qaqqabsiisu hambisuuf yookiin xiqqeessuuf manni murtii itti gaafatamummaa qaba.

⁵⁹ Heera RDFI, *Olitti yaadannoo Affaa*, kwt. 34 (3), Heera Naannoo Oromiyaa, Kwt. 34 (3).

⁶⁰ Maanuwaalii Hojii Dhaddacha Maatii fi Daa’immanii Manneen Murtii Oromiyaa (kana booda Maanuwaalii), Kwt. 12 (6).

Deebii himatamaa sirna idilee eegee dhiyaachuu malu eeguun otuu hin barbaachisiin, himatamaan qaamaan dhaddachatti akka argamu gochuun isaa miidhaa falmiin diiggaa gaa'ilaa wal falmitootaa fi daa'imman irratti qaqqabsiisu hir'isuun ni danda'ama. Bifuma yaada kana deeggaruun, maanuwaalin Dhaddacha Maatii fi Daa'immanii kew. 21 (4) jalatti gaaffii diiggaa gaa'ilaa dhiyaate irratti gareen biraa osoo deebii itti hin kenniin dura, yoo danda'ama ta'e, abbaan seeraa yookiin hojjataan hawaasaa nama iyyate yookiin himannaa dhiyeesse fi garee isa deebii kennu/waamamaa/himatamaa walitti fiduun gorsa barbaachisu akka kennamuuf taasifamuu qaba jechuun tumeera.⁶¹ Galmeelee qorannoo kanaaf sassaabaman irraa kan hubatamu, hojjimaatni mana murtii keessa jiru tumaalee kunneen kan hordofe miti. Iyyatni akkuma dhiyaatuun, himatamaan deebii akka kennuuf garagalchi himannaa waraqaa waamichaa waliin isa qaqqaba. Himatamaan yoo deebii isaa waliin dhiyaate, falmii afaaniif beellamama. Qallabni dursa yoo gaafatame qallaba ilaalchisee, dhaddachi ajaja akka kennuuf galmeen gaafa deebii dhaddachatti dhiyaata. Haalli guyyaa himanni dhiyaatetti galmeen dhaddachaaf itti dhiyaatu hin jiru. Himatamaan guyyaa deebii yoo hafes, mirga deebii barreeffamaa kennachuu, itti fufuun mirga falmii afaanii irratti hirmaachuu irra darbuutu jira. Adeemsi kun itti gaafatamummaa manni murtii waa'ee iddoo turtii fi jireenya iyyattuu fi daa'imni wal falmitoota akka murteessuuf kenname akka hin bahanne kan taasisu dha. Himatamaan waraqaan waamichaa isa qaqqabee kan dhiyaachuu didu yoo ta'e immoo, iyyattuu miira jibbaa fi lolaa keessa caalmaatti kan galchuu dha. Dabalataanis, adeemsi kun mootummaan gaa'ilaaf tika akka taasisu dirqama Heera mootummaatiin itti kenname akka hin baane kan taasisu dha.

Akka waliigalaatti, sirni waamicha himatamaa/himatamtuu fi hafiinsa himatamaa/ himatamtuu qabatamaan manneen murtii keessatti hordofamaa jiru bu'uura Seera Maatii Oromiyaatiin otuu hin taane, seera Deemsa Hariiroo Hawaasaati. Kun immoo, carraa gaa'ila diiggaa irraa baraaruu jiru kan dhiphisuu dha.

3.3. IYYATA DIIGGAA GAA'ILAA BAKKA BU'UMMMAAN DHIYAATUU FI DHIIBBAA INNI QABU

Bu'uura maanuwaalii dhaddacha maatii fi daa'immanii manneen murtii Oromiyaatiin, falmii ajaja yeroo, waa'ee bulchiinsa qabeenyaa fi gaa'illi erga

⁶¹ Maanuwaalii, Akkuma 60^{ffaa}, kwt. 21 (4).

diigamee booda qoodinsa qabeenyaa yoo ta'e malee, dhimma gaa'ila irraatti wal fuutotni yookiin isaan keessaa gareen tokko abukaattoon yookiin bakka bu'aan akka falman hayyamamuu hin qabu. Abukaatoodhaan yookiin bakka bu'aadhaan falmachuun dandeetti dhabuu wal fuutotaa fi rakkoo humnaan olii irraan kan ka'e qofa hayyamamuu qaba.⁶² Dabalataanis, hayyuun seeraa dhimma seera maatii Itiyoophiyaa irratti barreessuun beekamuu fi miseensa koree wixineessaa Seera Maatii RDFI Itiyoophiyaa⁶³ kan ta'e tokko yoo ibsan, falmiin diiggaa gaa'ila haala addaatiin hin danda'amu yoo ta'een alatti, abbaan manaa fi haati manaa qaamaan dhiyaachuu akka qaban yaada (intention) seera maatii akka ta'e kaasuu. Garuu yaada barreessaa kanaa irraa kan hubatamu, qaamni bakka bu'ummaadhaan falmii diiggaa gaa'ila irratti argamu qaamaan argamuu kan isa dhorke haalli addaa jiraachuu hubachiisuu qaba. Barreeffamni biroos yaaduma kana kan deeggarani dha.⁶⁴

Dhimma kanaan wal qabatee qabatamaan mana murtii keessatti hojimaatni jiru yoo ilaalamu iyyatni diiggaa gaa'ila gama bakka bu'aatiin dhiyaatee falmiinis gamuma bakka bu'aatiin gaggeeffamee murtiin diiggaan gaa'ila yoo kennamu mul'ata. Galmee mana murtii tokko⁶⁵ keessatti himattuun diiggaa gaa'ila kan gaafatte yoo ta'u, himatamaan gama bakka bu'aa isaatiin deebii kenneera. Falmii afaanii ture irratti manni murtii wal falmitootni yaada isaanii akka jijjiiraniif wal falmitoota qofa qofaan akkasumas waliin dhaddacha irratti gorsee akka jiruu fi sababa yaada isaanii hin jijjiirreef murtii diiggaa gaa'ila dabarsuu isaa galmee irraa ni hubatama.⁶⁶ Falmii diiggaa gaa'ila mana murtii birootti ilaalameenis, himattuun diiggaa gaa'ila kan gaafatte yoo ta'u, abbaan mana gama bakka bu'aa isaatiin dhaddachatti dhiyaateera. Himattuun sababa diiggaa gaa'ila yoo ibsitu," galgala dhugee galee na jeeqa" kan jedhu yoo ta'u, bakka bu'aan himatamaa rakkoo kana hin beeku jedheera. Manni murtiis gaa'ila diiggaa irraa oolchuuf wal falmitoota qofa qofaa akkasumas bakka

⁶²Maanuwaalii, Akkuma 61^{ffaa}, kwt. 21 (7).

⁶³መሃሪ ረዳኢ፣ የተሻሻለውን የቤተሰብ ህግ ለመገንዘብ የሚረዱ አንዳንድ ነጥቦች፣ ቅጽ አንድ፣ ገጽ 97.

⁶⁴ North Carolina Trial Judge's Bench Book (2019), District Court Volume 1, Family Law, University of North Carolina, P. 31, available at www.sog.unc.edu/publications/books/north-carolina-trial-judges-bench-book-district-court-vol-1.pdf.

⁶⁵ Addee Gannat Darajjee Vs Fiqaaduu Dachaasaa, MMA Jaarsoo, lakk. galmee 39509, gaafa 03/08/12 ilaalame, Obboo Ayyala Baahiruu Vs Tigist Dabbaba, MMA Baabbilee, lakk galmee 13248, gaafa 14/04/13 ilaalame.

⁶⁶ Obboo Ayyala Baahiruu Vs. Tigist Dabbaba, MMA Baabbilee, lakk. galmee 13248, gaafa 14/04/13 ilaalame.

tokkotti dhaddacha irratti gorsa kennee jira jechuun galmeesseera.⁶⁷ Falmii biraas kan ilaallu yoo ta'e, himatamaan gama bakka bu'aa isaatiin diiggaa gaafateera. Falmii kana ilaalchisee himatamtuun akka dhiyaattuuf warqaan waamichaa yoo ergameefis kan hin argamne ta'uu isheetiin bakka himatamtuun hin jirretti falmiin itti fufeera. Falmii kana keessatti daa'ima waggaa shanii qabaachuun wal falmitootaa ka'eera. Manni murtiis, bakka himatamtuun hin jirretti diiggaa gaa'ila bakka bu'ummaadhaan gaafatame diigee jira. Waa'ee daa'ima kanaa iddoo jireenyaa fi qallabaa ilaalchisee, murtii diigaa keessatti wanti jedhame tokkollee hin jiru.⁶⁸

Falmiiwwan armaan olii irraa kan hubatamu falmiin diiggaa gaa'ila bakka bu'ummaadhaan gaafatamuun akka qajeeltootti kan hojiirra oolaa jiru dha. Diiggaa gaa'ila bakka bu'ummaadhaan gaafatamus ta'e, deebiin yammuu bakka bu'aadhaan kennamu diiggaa gaa'ila hambiiisuuf yaaliin manni murtii taasisu dhugummaa kan qabu hin fakkaatu. Haala adda tahee fi mana murtii amansiisuun alatti falmiin diiggaa gaa'ila bakka bu'ummaadhaan gaggeeffamuu hin qabu tumaa seeraa jedhu hojiitti hiikuuf, yaaliin gama mana murtiin taasifamaa hin jiru. Kunis, gahee fi itti gaafatamummaa manni murtii gaa'ilaaf eegumsa gochuu qabu raawwataa akka hin jirre agarsiisa.

3.4. GURMAA'INSA DHADDACHA MAATII FI DAA'IMMANII

Gurmaa'iinsaa fi hojjimaata dhaddachatin wal qabatee, ciminaa fi hanqinaalee jiran irratti daataan bifa garagaraatiin qooda fudhattoota irraa sassaabame haala armaan gadiin dhiyaateera.

3.4.1. Ramaddii Abbootii Seeraa

Abbootiin seeraa fi hojjataan hawaasaa dhaddacha maatii fi daa'immaniitti ramadaman leenjii addaa dhimmoota maatii fi daa'immanii irratti kan fudhatan, muuxxannoo fi dandeettii hojii olaanaa akkasumas, naamusa isaaniitiin fakkeenyummaa kan qaban, keessattuu obsa, tasgabii, kaka'uumsaa fi fedhii kan qaban ta'uu qabu jechuudhaan Dambiin Gurmaa'insaa fi Hojjimaata Dhaddacha Manneen Murtii Oromiyaa ni kaa'a.⁶⁹ Akkasumas, gorsi abbaa seeraatiin, hojjataa hawaasummaatiin, jaarsolii fi qaama biroon abbaa warraa fi haadha warraaf kennamu dhiibbaa hiikkaan

⁶⁷ Addee Gannat Darajjee Vs Fiqaaduu Dachaasaa, MMA Jaarsoo, lakk. galmees 39509, gaafa 03/02/12 ilaalame.

⁶⁸ Afgaaffii, *Olitti yaadannoo* 66^{ffaa}.

⁶⁹ Maanuwaalii, *Olitti yaadannoo* 60^{ffaa}, kwt. 12(8)

gaa'elaa dhuunfaa fi maatii, jireenya hawaasummaa, xiinsammuu wal fuutotaa fi daa'imman irratti qabu kan of keessatti hammate ta'uu qaba.⁷⁰ Tumaadhuma kana faana bifa wal simuun hayyuun tokkos waa'ee dhaddacha maatii yoo ibsu; dhaddachi maatii dhaddacha murtiin abbaa seerummaa (adjudication) itti kennamu qofa otuu hin taane, gahee sanaan olii kan qabu dha jechuun ibseera.⁷¹

Haala qabatama manneen murtii keessa jiru qixa tumaa dambii fi maanuwaalii kanaatiin kan xiinxallu yoo ta'e, sadarkaa jalqabaatti falmiin diiggaa gaa'ilaa Mana Murtii sadarkaa jalqabaatti kan ilaalamu yoo ta'u abbootiin seeraa mana murtii sadarkaa jalqabaatti argaman baay'inaan sadarkaa umurii dargagummaa kan jiranii dha. Ogeessi seeraa tokko abbaa seeraa ta'uu muudamuu kan danda'u; sadarkaa umurii isaa yoo xiqqaate waggaa 25 ta'uu akka qabu labsiin gurmaa'iinsa Manneen Murtii Oromiyaa kan kaa'u yoo ta'es,⁷² abbootiin seeraa mana murtii sadarkaa jalqabaa irra jiran baay'een isaanii umuriidhuma ka'uumsaatiin yookiin ka'uumsa irraa kan baay'ee hin dabarreen kan muudamanii dha. Abbootiin seeraa kunneen, umrii dargaggummaa keessatti argaman tahuun isaanii falmii diiggaa gaa'ilaa ilaalan irratti dhiibbaa maalii qabachuu akka danda'u hooggansa mana murtii, abukaattotaa fi jaarsolii biyyaa irraa odeeffannoon sassaabameera.

Falmiin diiggaa gaa'ilaa dargaggoo maatii hin hundeessineen ilaalamuun isaa hanqina qabaachuu kaasuu. Hanqinni inni jalqabaa kan jedhame, obsaa fi tasgabbiidhaan falmii diiggaa gaa'ilaa ilaaluu dhabuu kan jedhuu dha. Falmii diiggaa gaa'ilaa keessatti itti gaafatamummaan inni jalqabaa, abbaa seeraa irraa eegamu gaa'ila sana diiggaa irraa oolchuu dha. Kunis kan ta'u, rakkoo ijoo yookiin sababa wal dhabdee haadha warraa fi abbaa warraa hubachuu dha. Kunis, obsaa fi tasgabbiidhaan yaada wal falmitootaa dhagahuu qofaan kan mirkanaa'u dha. Yeroo gahaa kennuudhaan abbootii dhimmaa kunneen dhaddacha irratti waliin yookiin qofa qofaa haasofsiiisuu gaafata. Kun immoo, abbootii seeraa baay'ee biratti kan hin jirre ta'uutu kaafama.⁷³ Abbootiin

⁷⁰ Akkuma 69^{ffaa}, Kwt. 23

⁷¹ North Carolina Trial Judge's Bench Book, *Olitti yaadannoo* 64^{ffaa}, F 3.

⁷²Labsii Gurmaa'ina, Aangoo fi Hojii Manneen Murtii Mootummaa Naannoo Oromiyaa Irra Deebiin Murteessuuf Bahe, Lak. 216 /2011, Kwt. 19(2) (h) fi (3)

⁷³Afgaaffii Obbo Daani'eel Boodanaa, Perezidantii MMA Wucaalee fi Obbo Tokkummaa Dhugumaa, KTAS MMA Wucaalee, waliin gaafa 19/08/13 taasifame, Obbo Tasfaayee Taayyee, A/Ad/G/H/Hawaasaa MMA Jaarsoo, waliin gaafa 20/08/13 taasifame, Afgaaffii Obbo Haakim Sirraaj, B/B Gaggeessaa Dh/H/Hawaasaa MMO Go/H/Bahaa, waliin gaafa

seeraa kunneen, dargaggoo ta'uu isaanii hubannoon waa'ee gaa'ilaaf qaban gadi aanaa akka ta'u isaanii taasiseera. Gaa'ila keessatti wal dhabdeen akkamiin akka uumamuu malu, waliin jiraachuun obsa akkamii akka gaafatu gorsa kennuuf hubannoo barbaachisu hin qaban.⁷⁴ Kanarra darbee, bu'aa diiggaan gaa'ila wal fuutotaa fi ijoollee wal fuutotaa irraan gahuu danda'u xiinxalanii hubachiisuuf, gahuumsa yookiin hubannoo gahaa hin qaban jechuun kaafama.⁷⁵ Abbootiin seeraa gaa'ila hundeessaniis, gaa'ila hundeessuun dura haalli dhaddacha maatii itti gaggeessanii fi erga gaa'ila hundeessaniin booda haalli itti falmii diiggaa gaa'ila ilaalan garaagarummaa qabaachuu ni kaasuu. Keessumaa, abbootiin seeraa gaa'ila hundeessuun daa'ima horatan jaalala daa'ima ofiif qaban irraa ka'uun gaa'illi akka hin diigamne tattaaffiin isaan taasisan olaanaa ta'uu kaasu.⁷⁶

Dhaddachi maatii fi daa'immanii baay'inaan, abbootii seeraa dargaggoo ta'aniin gaggeeffamuun isaa qixa ilaalcha hawaasni bal'aan waa'ee jaarsummaaf qabu waliin qabsiisuun qooda fudhatootni ni kaasuu. Bu'uura ilaalcha hawaasa bal'aatiin gorsa kan kennu yookiin nama kan walitti araarsuuf fudhatamummaa qabu jaarsolii yookiin nama umuriidhaan deeme yookiin nama gaa'ila hundeessee maatii qabu dha. Kanarraan kan ka'e, abbootiin seeraa dargaggoo yaaliin dhaddacha irratti wal falmitoota gorsuun yaada jijjiirsiisuuf taasisan milkaa'uu dadhaba kan jedhanii dha.⁷⁷ Akka aadaa Oromooti kan nama araarsu jaarsa dha. Jaarsummaan muuxxannoo jireenyaa irraa baratama⁷⁸ jechuudhaan milkaa'uu dhabuu tattaaffii abbootii seeraatiif akka sababaatti kaafama. Kanaan alatti, abbootiin seeraa shamarranii milkaa'oodha. Keessumaa, dubartootni icciti isaanii abbootii seeraa dhiiraa

26/08/13 taasifame, Afgaaffii Obbo Taafaa Gammachuu, Abukaatoo , Asallaa,waliin gaafa 09/09/13 taasifame, Afgaaffii Obbo Abbabaa, abukaatoo, Asallaa, waliin .gaafa 09/09/13 taasifame.

⁷⁴ Akkuma 73^{ffaa}.

⁷⁵ Akkuma 74^{ffaa}.

⁷⁶Afgaaffii Obbo Taaddasa Tashooma, B/B/Perezidantii MM Aanaa Mag/Asallaa, Obbo Damee Yoonas, Abbaa Seeraa MMA/Mag/Asallaa, wali gaafa 13/08/13 taasifame.

⁷⁷Afgaaffii Obbo Tasfaayee Taayyee, A/Ad/G/H/Hawaasaa MMA Jaarsoo, waliin gaafa 20/08/13 taasifame, Afgaaffii Obbo Naasir Abdishuu, Gaggeessaa Dhimma Siiviilii MM Aanaa Heexosaa, waliin gaafa 12/08/12 taasifame, Afgaaffii Obbo Fayyisaa Tolasaa, BB KTAS MMWO, waliin gaafa 13/09/13 taasifame.

⁷⁸Afgaaffii Obbo Fayyisaa Tolasaa, BB KTAS MMWO, waliin gaafa 13/09/13 taasifame, Afgaaffii Obbo Tasfaayee Naggasaa, Abukaatoo Seeraa, Go/Sh/Kaabaa, waliin gaafa 20/08/13 taasifame.

irra warra dubartiitti himachuun itti salphata. Kanaaf, dhaddachi otuu abbootii seeraa dhiiraa fi dubartiin ilaalamee fooyyee qabaata.⁷⁹

Yaadota kunneen armaan olii irraa kan hubatamu, abbootii seeraa dargaggoodhaan falmiin diiggaa gaa'ila ilaalamuun isaa tattaaffii gaa'ila diiggaa irraa baraaruuftaasifamu irratti dhiibbaa qabaachuu isaati.

3.4.2. Dhaddacha Qofaa Qabaachuu Dhabuu

Manni Murtii Ol'aanaa fi Manni Murtii Aanaa dhaddacha yakkaa, dhaddacha hariiroo hawaasaa fi dhaddacha maatii fi daa'immanii ni qabaatu jechuun Dambiin gurmaa'insa fi hojimaata Manneen Murtii Oromiyaa tumeera.⁸⁰ Maanuwaaliin dhaddacha maatii fi daa'immanii manneen murtii Oromiyaas, dhimmi maatii fi daa'immanii waan hedduun walitti hidhatus dhaddacha tokkoon ilaalamuu akka qabu kaa'a.⁸¹ Dhaddacha irrattis abbaan warraa fi haati warraa sodaa fi saalfii irraa bilisa ta'anii icciitii jirus baasanii dubbachuu akka danda'an abbaan seeraa jajjabeessuu akka qabu maanuwaaliin ni akeeka.⁸² Kanaaf immoo, dhaddachi qofaa isaatti falmii diiggaa gaa'ila ilaalu jiraachuu qaba. Galmeen diiggaa gaa'ila tokko dhaddacha tokkotti si'a tokko ilaalamuu qaba. Jecha biraatiin, dhaddacha tokko falmii diiggaa gaa'ilaas ta'e falmii biraa tokkoo ol ilaaluun falmii diiggaa gaa'ila irratti dhiibbaa guddaa qabaachuu isaati. Haa ta'u malee, qabatamaadhaan manneen murtii keessa yoo ilaalamu, dhaddachi maatii fi daa'immanii bakka baay'eetti hanqina qabaatee argamuu isaati.

Hanqinni inni tokko, manneen murtii tokko tokko keessatti falmiin abbaa warraa fi haadha warraa dhaddacha maatii fi daa'immanii qofatti daanga'ee kan hojjatamaa jiru otuu hin taane, dhaddacha maratti raabsamee abbootii seeraa jiraniin kan hojjatamu ta'uu isaati.⁸³ Hojimaata kanaaf akka sababaatti kan kaasan, falmiin diiggaa gaa'ila yeroo dheeraa kan fudhatu ta'uu isaatiin abbootii seeraa muraasa qofatti daangeessuun dhaddacha maatii fi

⁷⁹Afgaaffii Obbo Tasfaayee Taayyee, A/Ad/G/H/Hawaasaa MMA Jaarsoo, walii gaafa 20/08/13 taasifame, Afgaaffii Obbo Naasir Abdishuu, Gaggeessaa Dhimma Siiviilii MM Aanaa Heexosaa, waliin gaafa 12/08/12 taasifame, Afgaaffii Obbo Fayyisaa Tolasaa, BB KTAS MMWO, waliin gaafa 13/09/13 taasifame, Afgaaffii Obbo Eliyaas Kaasaa, A/A/ Dh/ Maatii Mana Murtii Olaanaa Go/Arsii, waliin gaafa 09/09/13 taasifame.

⁸⁰Maanuwaalii, Oliyyi yaadannoo 60^{ffaa}, kwt. 20

⁸¹ Akkuma 80^{ffaa}, kwt. 10

⁸² Akkuma 81^{ffaa}, kwt. 12(3)

⁸³ Afgaaffii Obbo Tasfaayee Taayyee, A/Ad/G/H/Hawaasaa MMA Jaarsoo, waliin gaafa 20/08/13 taasifame.

daa'immanii qofatti akka ilaalamu yoo ta'e, madaallii raawwii galmee abbootii seeraa gadi buusa waan ta'eef jechuun kaafama.⁸⁴ Hanqinni inni kan biraa, baay'inni dhaddachaalee jirani gahaa tahuu dhabuu dha. Hanqina dhaddachaa manneen murtii tokko tokko keessatti mul'ataniif akka furmaataatti fudhatamee kan jiru dhaddacha tokkotti yeroo wal fakkaataa ta'etti falmii tokkoo ol abbootii seeraa garagaraan akka ilaalamu gochuu dha.⁸⁵ Hanqinaaleen kunneen abbootiin dhimmaa rakkoo isaanii ifaa fi bilisaan akka hin ibsanne kan taasisuu dha. Abbootiin seeraa dhimmicha tasgabii fi xiyyeeffannaa guddaadhaan akka hin ilaalle kan isaan taasisu dha. Hanqinaaleen kunneen yaalii gaa'ila diiggaa irraa baraaruuf taasifamu irratti dhiibbaa kan uumani dha.

3.4.3. Leenjiiin Dandeettii Gabbisu Kennamuu Dhabuusaa

Maanuwaaliin dhaddacha maatii fi daa'immanii akka ibsutti, dhaddachi Maatii fi Daa'immanii ogeessota dhimma kana irratti leenjii addaa fudhataniin hojjatamuu qaba.⁸⁶ Akkasumas, bu'uura maanuwaalii kanaatiin gorsi abbaa warraa fi haadha warraaf kennamu dhiibbaa hiikkaan gaa'elaa dhuunfaa fi maatii, jireenya hawaasummaa, xiinsammuu wal fuutotaa fi daa'immanii irratti qabu kan of keessatti haammate ta'uu qaba.⁸⁷

Beekumsii fi dandeettiin abbootii seeraa dhimma maatii ilaalanii beekumsa seeroota mootummaadhaan tumamanii qofatti daanga'uu hin qabu. Dhimmi diiggaa gaa'ilaa isaan ilaalan dhimma xiinsammuu fi dhimmoota tumaalee seeraa hin taanee kan of keessatti qabatan waan ta'eef, abbootiin seeraa dhimma maatii ilaalan gosa barnootaa xiinsammuu, hawaasummaa fi hiikkaa wal diddaa irratti beekumsa gahaa qabaachuu qabu jedha.⁸⁸

Qabatamaadhaan hojjimaatni manneen murtii kan ilaalamu yoo ta'e, dhaddacha maatii fi daa'immanii dhaddachoota biraa irraa bifa adda taheen kan ilaalamu miti. Ramaddiin abbootii seeraa kurmaanaan kan gaggeeffamu yoo ta'u, abbootii seeraa dhaddacha tokko irraa gara dhaddacha biraatti dabarsuun alatti

⁸⁴ Akkuma 83^{ffaa}.

⁸⁵ Afgaaffii Obbo Bakar Saddeeboo, Abbaa Seeraa Mana Murtii Aanaa Shaashmaannee, waliin gaafa 17-8-2013 taasifame.

⁸⁶ Maanuwaalii, *Olitti yaadannoo* lak. 60, kwt. 10 (2)

⁸⁷ Akkuma 86^{ffaa}, kwt 23.

⁸⁸ Natalie Anne Knowlton, *the Modern Family Court Judges: Knowledge, Skills and Qualities for Success*, Institute for the Advancement of the American Legal System, 2014, P.2.

ulaagaan addaa hojiirra ooluu akka hin jirree dha.⁸⁹ Ramaaddiin taasifamuun duras ta'e booda leenjiin addaa abbootii seeraa dhaddacha kana irratti ramadaniif kennamu hin jiru.⁹⁰ Qabiyyeen leenjii gama Mana Murtii Waliigalaa Oromiyaa yookiin gama Inistitiyuutii Leenjii fi Qorannoo Seeraa Oromiyaatiin kennamaa jiru murtii diiggaa gaa'ila kennuuf deemsa hordofamuu qabaniif fi qoodinsa qabeenya abbaa manaa fi haadha manaa irratti kan xiyyeffatee dha malee dandeetti wal dhabbiif haadha manaa fi abbaa manaa furuu irratti kan xiyyeffatee miti.⁹¹ Abbootiin seeraa dhaddacha diiggaa gaa'ila irratti ramadamanis leenjii addaa akka fudhataniif hojiin qabatamaan hoojjatamaa hin jiru.⁹² Kunis kan agarsiisu, sirni leenjii jiru dandeettii abbootii seeraa gaa'ila diiggaa irraa oolchuuf kan gabbisu otuu hin taane, gaa'ila diiguu fi qooddaa qabeenyaa taasisuuf tumaalee seeraa bitan irratti kan xiyyeffatee dha.

3.4.4. Dhaddacha Daa'immanii fi Maatii Hundeessanii Hojiitti Galuu Dhabuu

Bu'uura Dambii Gurmaa'insaa fi Hojimaata Dhaddacha Manneen Murtii Oromiyaa tiin sadarkaa mana murtii aanaa fi mana murtii olaanaatti, dhaddachi maatii fi daa'immanii of danda'ee qofaatti gurmaa'uu qaba.⁹³ Manneen murtii baay'eetti dhaddachi maatii fi daa'immanii kun qofaatti gurmaa'ee hojiitti galamus darbee darbee garuu, manneen murtii dhaddacha kana gurmeessanii hojiitti hin galle akka jiran odeeffannoon sassaabame ni agarsiisa.⁹⁴ Manneen murtii kunneen akka sababaatti kan kaasan abbootiin seeraa jiran lakkoofsaan xiqqaa ta'uu isaatiin kanneen jiran dhaddacha tokkotti yoo daangeessan, tajaajila abbaa seerummaa mara mana murtiichaa irraa tajaajilamtootaan barbaadamu kennuun kan hin dandeenyee ta'uu isaati.

⁸⁹Afgaaffii Obbo Addis Tasfaayee, Perezidaantii MM Aanaa Heexosaa, waliin gaafa 12/08/13 taasifame, Afgaaffii Obbo Naasir Abdishuu, Gaggeessaa Dhimma Siiviilii MM Aanaa Heexosaa, waliin gaafa 12/08/12 taasifame, Afgaaffii Obbo Haakim Siraaj, B/B Gaggeessaa Dh/H/Hawaasaa MMO Go/H/Bahaa, waliin gaafa 26/08/13 taasifame.

⁹⁰Afgaaffii Obbo Fayyisaa Tolasaa, B/B KTAS MMWO, waliin gaafa 13/09/13 taasifame, Afgaaffii Obbo Yaa'iqoob Miidhagsaa fi Girmaa Taabor, Abbootii Seeraa Mana Murtii Aanaa Nagallee Arsii, waliin gaafa 17/08/13 taasifame.

⁹¹ Akkuma 90^{ffaa}.

⁹² Akkuma 91^{ffaa}.

⁹³Dambii Gurmaa'insaa fi Hojimaata Dhaddacha Manneen Murtii Oromiyaa, Lakk. 6/2011, Kwt.20 (1).

⁹⁴Afgaaffii Obbo Machaal Taddasaa, Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Abbayyaa, waliin gaafa 5/9/2013 taasifame, Afgaaffii Obbo Ayyaalawu Tafarraa, Abbaa Seeraa Mana Murtii Aanaa Abbayyaa, waliin gaafa 5/9/2013 taasifame.

Kanaaf, dhimmoota jiran dhaddachaaleetti otuu hin goodiin walumatti makuun kan hojjataa jiran tahuu ibsu.⁹⁵ Rakkoon kun falmii diiggaa gaa'ila xiyyeeffannoodhaan akka hin ilaalamne kan taasisu dha.

3.4.5. Hirmaannaa Ogeessota Hawaasummaa

Dhaddachi falmii diiggaa gaa'ila hirmaannaa ogeessota garagaraa kan barbaadu dha. Itti gaafatamummaan mana murtii sadarkaa duraatti gaa'ila diiggaa irraa baraaruu yoo ta'u, yeroo yaaliin kun hin milkoofneetti immoo, dhiibbaa diiggaa gaa'ila wal falmitootaa fi daa'imman irratti qaqqabsiisu xiqqeessuudha. Milkaa'ina itti gaafatamummaa kanaaf immoo, gaheen ogeessa hawaasummaa olaanaa dha. Haa ta'u malee, odeeffannaa sassaabameen hanqinaaleen armaan gadii kan jiran ta'uu adda bahee jira.

Hanqinni inni jalqabaa, hanqina tumaa seeraati. Seerri Maatii Oromiyaa yaalii gaa'ila diiggaa irraa baraaruu, taasifamu keessatti bifa hirmaannaa ogeessa hawaasummaa hammachiiseen kan bocame miti. Bu'uura seera Oromiyaa kew.110'tiin hirmaannaa ogeessa hawaasummaa kan ifatti kaa'ame diiggaa gaa'ila dura otuu hin taane, bu'aa diiggaa gaa'ila keessatti dha. Kunis, waa'ee daa'imman wal fuutotaa fi waa'ee qoodinsa qabeenyaa keessatti dha. Kanaan alatti, yaalii wal falmitootni yaada diiggaa gaa'ila isaanii kaasanii akka araaramaniif taasifamu keessatti hirmaannaa ogeessa hawaasummaa ifatti tumamee hin jiru. Haa ta'u malee, maanuwaaliin dhaddacha daa'immanii fi maatii manneen murtii Oromiyaa hirmaannaa ogeessota hawaasummaa ilaalchisee, yaalii gaa'ila diiggaa irraa baraaruu taasifamu keessatti abbaa warraa fi haadha warraatiif gorsa kennuudhaan akka gumaachan tumeera.⁹⁶ Akkasumas, manni murtii faayidaa fi dantaa daa'immanii adda baasuuf xiinxalli barbaachisaa ta'e, ogeessa barbaachisaa ta'een akka gaggeeffamu taasisuu qaba jechuun tumeera.⁹⁷

Hanqinni inni biraa, bu'uura maanuwaalii dhaddacha maatii fi daa'immanii Oromiyaatti yaalii gaa'ila diiggaa irraa baraaruu taasifamu keessatti ogeessota hawaasummaa qabatamaadhaan gargaaramuu dhabuu dha.⁹⁸ Abbootiin seeraa

⁹⁵ Akkuma 94^{ffaa}.

⁹⁶Maanuwaalii, *Olitti yaadannoo* 60^{ffaa}, kwt. 23

⁹⁷Akkuma 96^{ffaa}, kwt. 27(3)

⁹⁸Afgaaffii Obbo Taaddasa Tashooma, B/B Perezidaantii MM Aanaa Mag/Asallaa, Obbo Damee Yoonaas, Abbaa Seeraa MMA Mag/Asallaa, waliin gaafa 13/08/13 taasifame, Afgaaffii Obboo Eliyaas Kaasaa, A/A/Dh/Maatii Mana Murtii Olaanaa Go/Arsiitti, waliin gaafa 09/09/13 taasifame.

wal falmitoota yaada isaanii akka jijjiiran taasisuu keessatti ogeessotni hawaasummaa akka hirmaatan hin taasisan. Waan hunduma ofiif xumuruu barbaaduutu jira.⁹⁹ Dandeettii ogeessota kanaatti amanuu dhabuun jira.¹⁰⁰ Kanaan alatti, manneen murtii baay'eetti ogeessi hawaasummaa qacaramee kan hin jirre yoo ta'u,¹⁰¹ iddoo ramaddiin yeroodhaan ogeessoota ramadaniittis ogeessotni ramadamanii jiran barumsa hojii kanaaf roggummaa qabu kan baratan miti.¹⁰²

3.5. FALMII DIIGGAA GAA'ILAA FI YAALII WAL

FALMITOOTA YAADA JIJJIIRSIISUUF TAASIFAMU

3.5.1. Gorsa Manni Murtii Walfalmitoota Gorsu

Gaaffii diiggaa gaa'ilaa dhiyaate irratti hundaa'uun falmiin diiggaa gaa'ilaa yoo gaggeeffamu, manni murtii abbaawarraa fi haadhawarraa bakka tokkotti yookaan adda addatti dubbisuun yaada waliikuu isaanii akka jijjiiratan akkasumas walldhabbiinsa isaanii hiikkachuu haala isaan dandeessisu akka uummatan gorsa.¹⁰³

Haala qabatamaa hojii mana murtii keessa jiru yoo ilaallu, manni murtii walfuutotni yaada walhiikuu isaan qaban akka jijjiiratan ni dhama'a; adda addatti yookaan bakka tokkotti walfuutota walitti qabee araarsuu yaaluun rakkoo isaan qaban dhaaddacha irratti akka furatan ni carraaqa. Haata'u malee, wal-falmitootni dhaaddacha irratti gorsa manni murtii dhiyeessuun kan araaraman baay'ee muraasa akka ta'e daataan walitti qabame ni agarsiisa.¹⁰⁴

Gorsi manni murtii walfuutota walhiikuuf jedhaniif kennu akka hin milkoofne kan taasisu manni murtii walldhabdootni kunyeroo gabaabaa walldhaban

⁹⁹ Akkuma 98^{ffaa}.

¹⁰⁰ *Olitti yaadannoo* 83^{ffaa}.

¹⁰¹ Afgaaffii Obbo Taarikuu Fiilaa, KTAS MMO Go/SH/Kaabaa, waliin 20/08/13 taasifame, Obboo Waqgaarii Fiqaaduu, Ogeessa Hawaasummaa MMO Go/SH/Kaabaa, waliin gaafa 20/08/13 taasifame, Afgaaffii Obbo Haakim Siraaj, B/B Gaggeessaa Dh/H/Hawaasaa MMO Go/H/Bahaa, waliin gaafa 26/08/13 taasifame.

¹⁰² Fknf Mana murtii Aanaa Haromayaatti ogeessa hawaasummaa ta'uun yeroof ramadamee kan hojjataa jiru baruumsa isaa IT fi Bulchiinsa (Management) dha, Mana Murtii Aanaa Heexosaattis bakka buutuun gosa barumsaa bulchiinsaa qofa kan barattee dha.

¹⁰³ SMO, *Olitti yaadannoo* 57^{ffaa}, kwt 105 (1)

¹⁰⁴ Afgaaffii Obbo Bakar Saddeebuu, Abbaa Seeraa Mana Murtii Aanaa Shaashmaannee, Obboo Fayyisaa Tolasaa, BB KTAS MMWO, Adde Bazzash Burqaa, Abbaa Seeraa Mana Murtii Aanaa Yaballoo, Obbo Yaa'iqoob Miidhagsaafi Girmaa Taabor, Abbootii Seeraa Mana Murtii Aanaa Nagallee Arsii waliin taasifame.

keessatti waa'ee deebi'anii wajjiin jiraachuu gorsi gama mana murtiin kennamu faallaa karoora isaan qabatanii dhufanii waan ta'uufi dha.

3.5.2. Jaarsummaa: Wal-Falmitoota Walitti Araarsuu

Bu'uura adeemsa falmii diiggaa gaa'ila gaaffii walfuutotaatiin gaggeeffamu keessatti manni murtii gorsi inni kennu furmaata kan hin argisiifne ta'uu yoo hubate, walfalmitootni dhimmi isaanii jaarsummaan akka ilaalamuuf akka hayyaman gaafata.¹⁰⁵ Walfalmitootni dhimma isaanii jaarsummaan ilaallachuuf hayyamamoo kan ta'an ta'uu mana murtiif yoo ibsan, walfalmitootni nama akka jaarsaatti isaan taajaajiluu danda'u jedhan ofii filatanii mana murtii akka beeksisan seerichi ni akeeka.¹⁰⁶

Haaluma kanaan, gaa'ila diiggaa irraa tiksuu keessatti bakka tokko tokkotti gumaacha olaanaa taasisaa kan jiru jaarsummaa dha.¹⁰⁷ Falmii diiggaa gaa'ila jaarsaan dhimmichi akka furamuuf qajeelfame keessaa harki walakkaa ol araaraan akka xumuramu waan ta'uuf, gaa'ila diiggaa irraa eeguu keessatti jaarsummaan qooda guddaa qabaachaa jira jechuu dha. Jaarsummaan hagam qabatamaatti jijjiirraa yaadaa fi itita gaa'ila fiduu akka danda'an dawwannaa dhaddacha maatii fi daa'immanii irratti taasifameenis hubachuun danda'ameera.¹⁰⁸ Keessattuu, naannoo aadaa fi jaarsummaan cimaan jirutti carraa gaa'illi diiggaa irraa jaarsummaan baraaramuu qabu guddaa dha.¹⁰⁹

Ta'us, waantotni jaarsummaan kana caalabu'a qabeessa akka hin taane taasisan ni jiru. Isaan keessaa muraasa akka armaan gadiitti ilaaluu yaalla. Waldhabdeen abbaawarraa fi haadhawarraa yeroo baay'ee firaan akkasumas ollaan dursa ilaalamaa kan ture waan ta'eef, waldhabdeen isaanii diiggaa gaa'ilaatiin akka xumuramuuf mana murtii erga ga'ee booda gara jaarsaatti

¹⁰⁵ SMO, *Olitti yaadannoo 57^{ffaa}*, kwt 105 (2 fi 3)

¹⁰⁶ Akkuma 105^{ffaa}, kwt 106 (1).

¹⁰⁷ *Olitti yaadannoo 104^{ffaa}*

¹⁰⁸ Dhimma koree Bajjii fi Malkaa Guddataa fa'a irratti dhaddacha irratti dhimmi isaaniin hordofeera. Dhima isaani jaarsummaan akka xumuratani dhufaniif kan beellamame yoo ta'u isaanis dhimma isaanii xumuranii araaramuu isaanii ibsaniiru. Dhimmicha irraa kaanan hubadhe jaarsoliin araaraa dhimma diiggaa gaa'ilaas ta'e dhimmi yakaa biroon yoo mudatu baay'inaan furaa kan jiran ta'uudha; Birqee Xilaahun Vs Rattaa Warquu galmee lakk 64710 MMA Ada'aa.

¹⁰⁹ Afgaaffii Obbo Araddoo Dhugummaa, Abbaa Seeraa Dhaaddacha Maatiin MMA Booraa, waliin gaafa 19/8/2013 gaggeeffame. Akka fakkeenyaatti Abbaan Seeraa kun yeroo gara Shawaa Kaabaa hojjetaa ture waliin yoo ilaalu naannoo Booraa kanatti jaarsoliin dhimma biroo dablatee gaa'ila illee araarsuu irratti cimoo fi hawaasni isaa jaarsa kan dhagahu ta'uu muuxannoo qabu qoodeera.

yoo qajeelfaman nuffii gama abbootii dhimmaa fi jaarsoliin jiruuf jecha carraan milkaa'uu isaa muraasa ta'a.¹¹⁰

Armaan olitti akka ilaalle, bu'uura tumaa seera maatiitiin waldhabdeen abbaawarraa fi haadhawarraa jaarsummaan ilaalamu walfalmitootni yoo hayyaman qofa. Hima biraan, abbaanwarraa fi haatiwarraa waldhabdeen isaanii jaarsummaan furachuuf waliin murtiirra kan hin geenye yoo ta'e, manni murtii waldhabdeen isaanii karaa jaarsaa furmaata akka argatuuf dhimmicha gara jaarsummaatti hin qajeelchu jechuu dha. Bu'uuruma yaada kanaatiin, manneen murtii baay'een abbaanwarraa yookaan haatiwarraa waldhabdeen isaanii jaarsummaan akka ilaalamu battala manni murtii gaafatutti yaada haata'uu isaanii kennuu yoo didan carraa dhimmichi jaarsummaan ilaalamuu dhabsiisuun gara tarkaanfii itti aanutti ce'a.¹¹¹

Jaarsoliin tokko tokko abbootiin dhimmaa akka maallaqa kaffalaniif waan barbaadaniif, kaffaltii isaan barbaadan abbootii dhimmaa kan hin kaffalle ta'uu hubannaan dhimma jaarsummaa isaanitti qajeelfamu sirnaan keessummeessuun walfalmitoota walitti fidanii walitti araarsuu yaaluurra, abbootii dhimmaa walitti araarsuu yaaluun akka isaanii hin milkoofne fakkeessanii gabaasa mana murtiif yeroo itti ergan akka jiru Afgaaffiin ni agarsiisa.¹¹²

Abbaawarraaf yookaan haadhawarraaf looguun jaarsotaa, falmiin diiggaa gaa'ilaaraan akka hin xumuramne sababoota taasisaa jiran keessaa isa tokko dha. Jaarsotni haadhawarraatiin filataman haadhawarraatiif yoo falmu; jaarsotni abbaawarraatiin filataman abbaawarraaf osoo falmanii mul'atu. Jaarsummaa taa'uurra jaarsotni ka'uumsa falmii ta'uun abbaawarraa fi haadhawarraa waldhaban walitti araarsuurra, gargar akka deemanii fi gaa'illi isaanii akka diigamu sababa osoo ta'anii akka mul'atan namootni Afgaaffii

¹¹⁰ Afgaaffii Obbo Daani'eel Boodanaa, Perezidaantii MMA Wucaalee, Obbo Tokkummaa Dhugumaa, KTAS MMA Wucaalee, waliin gaafa 19/08/13 taasifame, Afgaaffii Obbo Addis Tasfaayee, Perezidaantii MMA Heexosaa, waliin gaafa 12/08/13 taasifame, Afgaaffii Obbo Naasir Abdishuu, Gaggeessaa Dhimma Siiviilii MM Aanaa Heexosaa, waliin gaafa 12/08/12 taasifame.

¹¹¹ Fakkeenyaaf, falmii Alamituu Daggafaa fi Gosaa Naggaa, MMA Heexosaa, galmeel lakkoofsa 28690; Falmii Ayinaalam Dabalee fi Shimaallis Balchaa, mana murtii Aanaa Asallaa, galmeel lakkoofsa 05282.

¹¹² Afgaaffii Obbo Tasfaayee Magarsaa, Abbaa Seeraa Mana Murtii Aanaa Bulee Horaa, waliin gaafa 2/9/2013 taasifame.

waliin taasifne ni ibsu.¹¹³ Namootni Afgaaffii waliin taasifne akka ibsanitti, akka aadaatti jaarsi bu'aa araaraa yoo gabaasu namoota waldhaban walitti araarsuu yoo yaalles milkaa'uu hin dandeenye jechuun deebii kennaa ture. Yeroo si'anaa kana garuu akka hin araaramne gufuu ta'aa kan jiru 'abbaamanaa' yookiin 'haadhamanaa' dha jechuun gama qabatanii deebii kennu.¹¹⁴ Jaarsoliin nama isaan waammateef falmu; faayidaa nama isaan filatee eegsiisuuf yaalu. Itti-gaafatamummaa seeraas waan hin qabneef, hojii qulqulluu raawwachuu irratti jaarsotni haqina qabu.¹¹⁵

Bu'uura seerichi gaafatuun manni murtii adeemsa araari itti gaggeeffamu irratti jaarsotaaf gorsaa fi qajeelfama kennuu irratti hin argamu jechuun ni danda'ama.¹¹⁶ Galmee irraa akka mul'atuttis gaafa falmiin afaanii gaggeeffamuu fi manni murtii gorsa yaada jijjiirraa walfalmitootaaf kennu sana kallattiin gara jaarsa filachiisuutti ce'uun akka filatan erga taasisee booda, filatamuu isaanii fi araarsanii gabaasa akka ergan ilaalchisee ajajni jaarsota akka dhaqqabu mana murtiin taasifama.¹¹⁷ Qajeelfamni kennamuu dhabuu fi adeemsa jaarsummaa hordofuu dhabuun mana murtii itti-gaafatamummaa cimaan raawwachuu jaarsoliitiif karra banuun loogii keessatti akka hirmaatan taasisuu cinatti yeroo tokko tokko hubannoo dhabuurraan kan ka'e yoo ta'es gaa'ila diiganii qabeenya qooduun gabaasa akka dhiyeessan taasisuu keessatti gahee kan qabu ta'uu agarsiisa.¹¹⁸

Haaluma kanaan, jaarsoliin yeroo si'anaa kana jaarsummaa taa'uun waldhabdee abbaawarraa fi haadhawarraa akka furaniif ajajni mana murtiin yoo itti barreeffamu, ajaja itti kenname raawwachuu qofaaf malee abbaawarraa

¹¹³ Afgaaffii Obbo Awwal Saffiyaa, B/B Perezidantii MMA Haramayaa, waliin gaafa 28/08/13 taasifame, Afgaaffii Obbo Addis Tasfaayee, Perezidaantii MM Aanaa Heexosaa, waliin gaafa 12/08/13 taasifame, Afgaaffii Obbo Naasir Abdishuu, Gageessaa Dhimma Siiviilii MM Aanaa Heexosaa, waliin gaafa 12/08/12 taasifame.

¹¹⁴ Afgaaffii Obbo Furiil Illee Tufaa, Abukaattooaa Aanaa Shaashmaannee, waliin gaafa 17-8-2013 taasifame.

¹¹⁵ Afgaaffii Obbo Yaa'iqoob Miidhagsaa fi Girmaa Taabor, Abbootii Seeraa MMA Nagellee Arsii; Obbo Ayyalawu Tafarraa, MMA Abbayaa, waliin gaafa 5/9/2013 taasifame.

¹¹⁶ Afgaaffii Obbo Yaa'iqoob Miidhagsaa fi Girmaa Taabor, MMA Negelle Arsii, waliin gaafa 03/09/2013 taasifame, Afgaaffii Obbo Tasfaayee Magarsaa, Abbaa Seeraa Mana Murtii Aanaa Bulee Horaa, waliin gaafa 2/9/2013 taasifame.

¹¹⁷ Fakkeenyaaf, falmii Aadde Obbo Alamituu Daggafaa fi Gosaa Nagaasaa, MMA Heexosaa, galmee lakkoofta 28690; falmii Aadde Gannat Darajjee fi Obbo Fiqaaduu Dachaasaa, MMA Jaarsoo, galmee lakkosa 39509;

¹¹⁸ Afgaaffii Obbo Ayyalawu Tafarraa, Abbaa Seeraa MMA Abbayaa, waliin gaafa 5/9/2013 taasifame.

fi haadhawarraa waldhaban walitti araarsuuf dhimmamanii rakkoo jiru duguuganii baasanii waltaasisuu irratti hanqina guddaa argisiisaa jiru.¹¹⁹ Namootni waldhabanis ifoominaan rakkoo isaan gidduutti uumame baasanii jaarsatti himachuurraa ofqusannaa dabalaa jira.¹²⁰ Sababa kanaaf, yeroo si'anaa kana jaarsummaan naannoo magaalatti osoo hin ta'iin naannoo baadiyyaatti caalaatti milkaa'ina qabaachaa jira.¹²¹

Abbaawarraa fi haadhawarraa gidduutti waldhabdeen akka uumamuufi gara diiggaa gaa'ilaatti isaan oofaa jiru keessaa tokko gaa'ila irratti gaa'ila raawwachuu barbaadu dha.¹²² Jaarsi araaraaf ta'u baay'een isaa nama haadhawarraa tokkoo ol qabu waan ta'eef, fudha-irratti fuudha hin balaaleffatu; akkasumas gocha fuudha irratti fuudha sanaan mirgi haadhawarraa miidhameera jedhee hin amanu.¹²³ Gocha seeraan dhorkame kana balaaleffachuu dhabuu fi quuqama dhabuutiin abbaanwarraa fuudha irratti fuudha akka hin raawwanne waan hin dhorkineef, rakkoo gaa'illi duraan ture irratti uumamaa jiru sirnaan furuun gaa'ilicha diiggaa irraa akka hin baraarre ta'a jechuun ni danda'a.

3.6.YEROO TASGABBII YOOKIIN YEROO YAADA NAANNEFFANNA (COOLING PERIOD)

Akkatuma seerri maatii keenya tumetti adeemsa diiggaa gaa'ila adeemsifamu baay'ee keessatti yeroon tasgabbii kennamaa jira. Afgaaffii abbootii seeraaf taasifame irraa akka hubatamutti, manni murtii yeroo beellamaa yeroo kennu wal-falmitootni dhimma gaa'ila isaanii irratti tasgabba'anii akka yaadaniifi diiggaa irraa akka oolchan gorsi ni kennama.¹²⁴ Hata'u malee, kenniinsa yeroo

¹¹⁹Afgaaffii Obbo Isaaq Alii, Abukaattoo Godina Booranaa, waliin gaafa 28/8/2013 taasifame.

¹²⁰ Afgaaffii Obbo Taaddasa Tashooma , B/B Perezidaantii MM Aanaa Mag/Asallaa, Obbo Damee Yonaas, Abbaa Seeraa MMA Mag/Asallaa, waliin gaafa 13/08/13 taasifame.

¹²¹Afgaaffii Obbo Bakar Addeeboo, MMA Shaashamannee, waliin gaafa 17/8/2013 taasifame.

¹²²Afgaaffii Obbo Abdulhakiim Damboobaa, Hogganaa Mana Hojii Abbaa Alangaa Aanaa Moyyaalee, waliin gaafa 29/8/2013 taasifame.

¹²³Afgaaffii Obbo Yaa'iqoob Miidhagsaa fi Girmaa Taabor, MMA Nagallee Arsii, waliin gaafa 5/09/13 taasifame.

¹²⁴Afgaaffii Obbo Ayyalawu Tafarraa, Abbaa Seeraa MMA Abbaayaa, waliin gaafa 5/9/2013 taasifame.

tasgabpii keessatti manni murtii wal-falmitootaaf gorsa barbaachisu kennaa akka jiru galmeerraa hin mul'atu.¹²⁵

Yeroon tasgabba'anii ofiin mari'atan bal'inaan bu'a-qabeessa miti; abbootiin seeraa Afgaaffii deebisan akka ibsanitti yeroo tasgabpii kennamu keessatti namootni tasgabba'anii yaaduun gaa'ila isaanii diiguun bu'aa isarraa miidhaan isaa ni caala jechuun yaada jijjiiratan baay'ee muraasa akka ta'e ibsu.¹²⁶ Abbaan seeraa tokko akka ibsanitti, turtii isaan mana murtii keessatti qaban keessatti walfalmitootni yeroo tasgabpii kennameef keessatti yaada gaa'ila diiguu irratti qaban jijjiiratanii deebi'anii walitti ni araaramna jechuun walta'an wal-fuutota xiqqaa qofa akka ta'an eeru.¹²⁷

Bu'uura tumaa seera kanaatiin adeemsa diiggaa gaa'ilaa keessatti yeroon tasgabba'anii itti yaaduu akka barbaachisummaa isaatti bitaa-mirgi irratti kan waliigalan yoo ta'e kennama; bitaa-mirga keessaa tokko yookaan lamaan isaanii yeroon tasgabpii nu hin barbaachisu kan jedhan taanaan, manni murtii kallattiin gara gaa'ila diiguutti darba jechuu dha. Haala kanaan, yeroon tasgabpii adeemsa diiggaa gaa'ilaa keessatti osoo hin kennamiin gaa'illi baay'een diigamuu irratti argama; yeroo tasgabbiitti fayyadamuu dhabuun gaa'ilaa diiggaarra jiru carraa wal'aanamuu dhabuu gaa'ilaa tokko akka dhibeetti kan fudhatamuu fi hojmaatni kun diiggaa gaa'ilaa kan heddummeessaa jiruu dha.¹²⁸

Yeroo si'anaa kana mana murtiin yeroon tasgabpii abbaawarraa fi haadhawarraa gaa'illi isaanii diigama irratti argamuuf kennamu baay'ee muraasa ta'aa jira. Fakkeenyaaf, falmii Obbo Tafarraa Mannaa fi Aadde Buzunash Birqee gidduu ture irratti guyyaa 04¹²⁹, falmii Aadde Meeroon

¹²⁵Fakkeenyaaf, galmeewwan walitti qabneefi yeroon tasgabpii irratti kenname kamirrattiyuu barbaachisummaan yeroo tasgabpii maal akka ta'eefi walfalmitotni yeroo sanatti maal raawwachuu akka qaban ilaalchisee gosa manni murtii kennuu qabu kamiyyuu hin mul'atu.

¹²⁶Afgaaffii Obbo Tasfaayee Magarsaa, Abbaa Seeraa Mana Murtii Aanaa Bulee Horaa, waliin gaafa 2/9/2013 taasifame; Adde Bazzash Burqaa, Abbaaseeraa Mana Murtii Aanaa Yaballoo, waliin gaafa 29-8-2013 taasifame; Obbo Ayyalawu Tafarraa, Abbaa Seeraa MMA Abbaayyaa, waliin gaafa 5/9/2013 taasifame.

¹²⁷Afgaaffii Adde Bazzash Burqaa, Abbaaseeraa Mana Murtii Aanaa Yaballoo, waliin 29-8-2013 taasifame.

¹²⁸ Fakkeenyaaf, falmii Burtukaan Tasamaa fi Tacaanee Hundee, Mana Murtii Aanaa Jaarsoo, galmee lakkoofsa 37830.

¹²⁹ Falmii Obbo Tafarraa Maannaa fi Aadde Buzunash Birqee, MMA Heexosaa, lakk. galmee 30999.

Mokonniinii fi Obbo Tamasgeen Addam gidduu ture irratti guyyaa 06 ¹³⁰, falmii Aadde Alamituu Daggafaa fi Obbo Gosaa Naggasaa gidduu ture irratti guyyaa 07 ¹³¹, falmii Aadde Kafannii Rattaa fi Tafarraa Ayyalaa gidduu ture irratti guyyaa 07 ¹³², falmii Aadde Maskaram Mallasaa fi Obbo Tediros Geetachoo gidduu ture irratti guyyootni 10 kennamaniiru.¹³³ Guyyootni muraasni kennaman kanneen gaa'ila falmiirra jiru hambisuu giddu-galeessa godhatamee kan kenname hin fakkaatu. Adeemsa diiggaa gaa'ilaa keessatti yeroon tasgabii kennamuu qaba yaada jedhurraa ka'amee kan kenname fakkaata.

3.7. MURTII DIIGGAA GAA'ILAA

Manni murtii fuudha heerumni akka diigamu yoo murteessu, ijoolleen eenyu waliin jiraachuu akka qaban, waa'ee barumsaa fi eegumsa fayyaa isaanii, waa'ee qallaba (nyaata) isaanii fi walumaagalatti; waa'ee jireenya isaanii akkasumas warraa fi ijoolleen isaanii wal gaafachuudhaaf mirga qaban wajjiin murteessuu qaba jechuun seerri maatii Oromiyaa akeekeera.¹³⁴ Qabiyyeewwan ijoo murtii diiggaa gaa'ilaatin wal qabatee hanqinaalee seeraa fi hojimaataa mul'atan odeeffannoo sassaabame irratti hundaa'uun akka armaan gadiitti dhiyaateera.

3.7.1. Qallaba Daa'immanii

Akkuma armaan olitti kaafne, dhimma murtii diiggaa gaa'ilaa keessatti haguugamuu qaban keessaa tokko; waa'ee qallaba daa'imman wal hiiktotaati. Eenyutu dirqama qallaba muruu akka qabuu fi qallabni muramus akaakuu fi hangan maal akka ta'e murtii diigga gaa'ilaa keessatti ifatti ibsamuu qaba. Maanuwaaliin qallaba daa'immanii Manneen Murtii Oromiyaa qallaba jechuun kaffaltii kunuunsa, eegumsa fi dantaa daa'imaaf oolu qallaba kennaan qallaba fudhataaf bu'uuraan qarshiin, yoo kuni hin danda'amne ammoo, gosaan kaffalu dha hiika jedhu kaa'eera.¹³⁵ Kenniinsa fi raawwii murtii qallabaatin

¹³⁰ Falmii Aadde Meeroon Makonniin fi Obbo Tamasgen Addaam, MMA G/Jaarsoo, lakk. galmees 39310.

¹³¹ Falmii Aadde Alamituu Daggafaa fi Obbo Gosaa Naggasaa, MMA Heexosaa, lakk. galmees 28690.

¹³² Falmii Aadde Kafanii Rattaa fi Obbo Tafarraa Ayyalaa, MMA Mag/Asallaa, lakk. galmees 05433.

¹³³ Falmii Aadde Maskaram Mallasa fi Obbo Teedros Getaachoo, MMA Mag/Asallaa, lakk. galmees 05340.

¹³⁴ SMO, *Olitti yaadannoo* 57^{ffaa}, kwt.127 (1)

¹³⁵ Maanuwaalii, *Olitti yaadannoo* 60^{ffaa}, kwt. 2 (3)

wal qabatee hanqinaaleen jiran qorannoon kun haala armaan gadiitin adda baaseera.

3.7.2. Galii Qulqulluu Adda Baasuu

Bu'uura maanuwaalii qallaba daa'immaniitiin, hangi qallaba muramuu galii qulqulluu qallaba kennaa irratti kan hundaa'u akka tahe kaa'a.¹³⁶ Galii qulqulluu jechuun galii baasiin erga irraa hir'ifamee booda dhuma irratti argamudha jechuun maanuwaalichi ibseera.¹³⁷ Qallabni kan muramu galii qulqulluu qallaba kennaa irraa tahuun isaa ifa yoo ta'es, galiin qulqulluu qallaba kennaa yoom beekama kan jedhu garuu, abbootii seeraa biratti gaaffii kaasaa kan jiruu dha. Qallaba kennaan galiin isaa mindaa qofa yoo ta'een alatti, galiin qulqulluu deebii kennaa otuu qooddaan qabeenyaa hin taasifamin beekamuu hin danda'u kan jedhu hubannoo abbootii seeraa baay'ee biratti mul'atuu dha. Murtiin qallabaa murtii diiggaa gaa'ila keessatti hammatamuu akka qabu seerri kan kaa'u yoo ta'es, galii qulqulluu qallabni irraa citu beekamuu kan danda'u garuu gaafa murtiin diiggaa gaa'ila kennamu otuu hin taane erga qooddaan qabeenyaa taasifameen booda jechuun kaasuu. Kanarraanis kan ka'e, abbootiin seeraa tokko tokko yeroo diiggaan gaa'ila murteessaniitti qallaba yeroof qofa murteessuun dirqama qallabaa isa sirrii qooddaa qabeenya booda murteessina yaada jedhu yoo gaggeessan; abbootiin seeraa biroon immoo, bu'uuruma tumaa Seera Maatii Oromiyaatiin tilmaama giddu galeessaa fudhachuun guyyuma murtii diiggaa gaa'ila murtii qallabaa isa dhumaa kennina kan jedhaniidha.¹³⁸

Qallaba kennaan mindeeffamaa kan ta'ee fi galiin isaas mindaa qofa yoo ta'e, murtii diiggaa gaa'ila keessatti hanga qallabaa murteessuun hanqina uumu dhiisuu mala. Garuu, galiin qallaba kennaa mindaan ala yoo ta'e, yookiin hangi qallaba muramuu qarshiidhaan otuu hin taane, gosaan kan murtaa'u yoo ta'e, osoo qooddaa qabeenyaa hin gaggeessiin galii qulqulluu qallaba kennaa beekuun ni ulfaata. Kanaaf, qaamni qallaba kennuuf dirqama qabu murtii diiggaa gaa'ila keessatti haammatames murtiin hanga qallabaa ibsu garuu

¹³⁶Maanuwaalii, *Olitti yaadannoo* 60^{ffaa} kwt. 12

¹³⁷Akkuma 136^{ffaa}, kwt. 2(4).

¹³⁸Afgaaffii Obboo Daani'el Boodanaa (Perezidantii MMA/Wucaalee) fi Obboo Tokkummaa Dhugumaa (KTAS MMA/Wucaalee), Mag/Mukaturrii, gaafa 19/08/13 taasifame, Afgaaffii Obboo Haakim Siraaj, B/B Gaggeessaa Dh/H/Hawaasaa MMO Go/H/Bahaa, Harar, gaafa 26/08/13 taasifame, Afgaaffii Obboo Taaddasa Tashooma, B/B/Perezidantii MM Aanaa Mag/Asallaa, Asallaa, Obboo Damee Yoonas, Abbaa Seeraa MMA/Mag/Asallaa, Asallaa, gaafa 13/08/13 taasifame

murtii diiggaa gaa'ila keessatti hammachiisuun haqummaa hanga qallabaa gaaffii keessa kan galchuu dha. Bakka qabeenyi waloo hin qoodamneetti, galii qallaba kennuu beekuun hin danda'amu. Bakka galiin qulqulluu qallaba kennaa hin beekameetti hanga qallaba muruuf dirqamu murteessuun haqa qabeessa hin ta'u.

3.7.3. Dandeettii Qallaba Kaffaluu Dhabuu

Diiggaa gaa'ila booda mirgaa fi dantaa daa'imman wal hiiktotaatiif eegumsa taasisuuf akkaataa fi hanga kaffaltii qallabaa ilaalchisee, tumaalee garagaraa kaa'aniiru. Tumaaleen kunneen eenyu hangam kaffaluu qaba gaaffii jedhu furuuf yoo tumamaniis, rakkoo qallabaan wal qabatee jiru mara hiikuu garuu kan danda'aan miti. Rakkoolee qabatamaan mul'atan keessaa gariin seera tumuu qofaan kan hiikkatan ta'anii hin argaman. Rakkooleen dandeettii raawwachiisuu mana murtiin ala ta'an yookiin dandeettii raawwachiisummaa mana murtiitiin kan hin madaalamne jiru.

Rakkoolee seeraan yookiin dandeettii raawwachiisuu mana murtiitiin deebii hin argannee keessaa inni tokko, qaamni qallaba akka kaffaluuf itti murtaa'e dandeettii kaffaluu dhabuu isaati. Kunis, madda galii dhabuu irraan kan ka'ee dha. Namootni qallaba kaffaluuf dandeettii dhabuurraan kan ka'e, naannoo gadi lakkisani deeman illee jiraachuu isaanii daataan sassaabame ni agarsiisa.¹³⁹ Manni murtiis dirqisiisuudhaaf, yeroo muraasaaf to'annaa jala akka turan taasisuuf yeroo turtii isaanii xumuranii bahuun alatti kaffaltiin taasisan hin jiru.¹⁴⁰ Rakkoon qallaba kaffaluu dadhabuu kunis, madda galii dhabuu irraa yoo ta'u, kanaan alattis haadha manaa baay'ee fuudhuu fi ijoollee baay'ee horachuun, qabeenya ofiin otuu hin taane, qabeenya maatiitti hirkatanii fuudhuun yeroo booda maatiin illee qabeenya ofii irraa buqqisuun sababa yeroon itti ta'u kan jiruudha..¹⁴¹

¹³⁹Afgaaffii Obboo Taarikuu Fiilaa, KTAS MMO go/SH/Kaabaa, gaafa 20/08/13 taasifame, Afgaaffii Obboo Awwal Saffiyaa, BB Perezidantii MMA Haramayaa, gaafa 28/08/13 taafime. Afgaaffii Obboo Mangashaa Nagaash, Mana Murtii Aanaa Baabbileetti KTAS, gaafa 27/08/12 , af gaaffi Sheek Tsaadiq Alii, Qaadii MMA Baabbilee, gaafa 27/08/13 taasifame

¹⁴⁰ Addee Mirriqaat Hurriisaa Vs. Asaffaa Tulluu, MMA Heexosaa, lakk. galmee 32100, gaafa 30/07/13, Addee Elemaa Diqqaa vs. Diqqaa Xaasii, Mana Murtii Aanaa Yaaballoo, galmee lakkoofsa 15027, Diqqaa Xaasii vs. Elemaa Diqqaa, Mana Murtii Olaanaa Godina Booranaa, galmee lakkoofsa 15798; Abbaa Waggee Allaa vs. Massaluu Mul'ataa, Mana Murtii Godiana Booranaa, galmee lakkoofsa 15797

¹⁴¹ Obboo Jamaal Kadir fi Obboo Ibraahim Dajanee, abbootii alangaa waarri Mana Hojii Abbaa Alangaa Nagallee Arsii, 16/8/203; Obbo Ismaa'eel Tasii, raawwataa dhimma

Rakkoon armaan olii, rakkoo sadarkaa guddinaa biyyattiin irratti argamtu irraa madde dha. Rakkoo namoota kunneenii hiikuuf gahee fi aangoon Manni Murtiis ta'e qaamoleen biroo qaban xiqqaa tahuu mala. Garuu, gama ogeessa hawaasummaatiin qallaba kennaan hariiroo daa'ima isaa waliin qabu akka cimsu gochuun miirri itti gaafatamummaa akka itti dhagahamu taasisuudhaan hojjiif akka dhamahu gorsuun hanga tokko fala rakkoo kanaa tahuu mala.

3.7.4. Qallaba Kaffaluuf Fedhii Dhabuu

Rakkoon inni biroo kaffaltii qallabaan wal qabatee mul'atu, hubannoo dogongoraa irraa kan madduu dha. Namootni otuu dandeettii kaffaltii qabanuu qallaba kaffaluuf yoo didan ni mul'ata jechuun qooda hirmaattotni qorannichaa ni kaasu. Akka sababaatti kan jiru miira diigamuu gaa'ila irraa kan madduu dha. Qaamni qallaba akka kennuuf itti murtaa'e, otuma kaffaluuf humna qabuu waayila isaa diiggaa gaa'ilaatiin gargar bahe dararuuf yeroo kaffaltii kana kennuu dhiisutu jira. Qaamni tokko qaama isa kaan dararuuf kan taasifamuu dha.¹⁴² Kunis, abbummaa yookiin umurii wakkachuudhaan yoo calaqqisu ni mul'ata.¹⁴³ Hubannoon inni kaan qallabni kaffalamu kun daa'imaaf kan oolu otuu hin taane, fedhii fi dantaa qallaba fudhattuuf yookiin qallaba fudhataaf oola jedhanii tilmaamuu irraa kan madduu dha.¹⁴⁴ Dhaddacha irratti yoo yaada kana ifaan kaasanis ni mul'ata.¹⁴⁵

Namoota kaffaluuf otuu dandeetti qaban kaffaluuf fedhii dhaban ilaalchisee, hojjiileen barbaachisan gama Mana Murtii yookiin qaamolee birootiin hojjetamaa kan hin jirre tahuu agarsiisa. Jibba diigamuu gaa'ila irraa kan

daa'immanii Mana Murtii Aanaa Shaashmaannee, 17-8-2013, Obbo Bakar Addeebuu, abbaa seeraa Mana Murtii Aanaa Shaashmaannee, 17-8-2013, Afgaaffii Araddoo Dhugummaa, abbaa seeraa dhaddacha Maatiin Mana Murtii Aanaa Booraa waliin gaafa 19/8/2013 gaggeeffame

¹⁴² Obboo H/Maariyaam Abbaba, Abukaatoo Seeraa, Ficheecharra, gaafa 20/08/13 taasifame, Obboo Waqqaarii Fiqaaduu, Ogeessa Hawaasummaa, MMO Go/SH/Kaabaa, 20/08/13, Obboo Tasfaayee Naggasa, Abukaatoo Seeraa, Fiichee, gaafa 20/08/13 taasiffame, Afgaaffii Obboo Dajanee Margaa, Abukaatoo, Haramayaa, gaafa 28/08/13 taasifame, Afgaaffii Obboo Eliyaas Kaasaa, A/A/Dh/Maatii Mana Murtii Olaanaa Go/Arsiitti, gaafa 09/09/13 taasifame

¹⁴³ Obboo Mohaammad Gannishuu Vs Saadiyaa Siraaj, MMO Go/Arsii lakk. galmees 95557, gaafa 01/07/13 murtaa'e

¹⁴⁴ Obboo H/Maariyaam Abbaba, Abukaatoo Seeraa, Ficheecharra, gaafa 20/08/13 taasifame, Obboo Waqqaarii Fiqaaduu, Ogeessa Hawaasummaa, MMO Go/SH/Kaabaa, 20/08/13, Obboo Tasfaayee Naggasa, Abukaatoo Seeraa, Fiichee, gaafa 20/08/13 taasiffame, Afgaaffii Obboo Dajanee Margaa, Abukaatoo, Haramayaa, gaafa 28/08/13 taasifame, Afgaaffii Obboo Eliyaas Kaasaa, A/A/Dh/Maatii Mana Murtii Olaanaa Go/Arsiitti, gaafa 09/09/13 taasifame

¹⁴⁵ Massalachi Waggaassoo vs. Ijjiguu Abarraa, Mana Murtii Aanaa Abbayyaa, galmees lakkoofsa 13190

maddeen qaama isa biraa dararuuf kaffaltii qallabaa raawwachuu dide sadarkaa duraatti gorsi xiinsammuu gama ogeessaatiin kan hin keennamneef tahuu kan mul'isuu dha. Kana irratti, Manni Murtii hojjataa akka hin jirree galmeeleen sassaabaman ni agarsiisu. Haa ta'u malee, namoota qallaba otuu kaffaluu danda'an kaffaluu didan ilaalchisee, itti gaafatamummaan yakkaa mirkaneessuun akka danda'amu abbootii dhimmaa biras ta'ee abbootii alangaa yookiin poolisii biratti hubannoon jiru gahaa miti.¹⁴⁶ Hubannoon abbootii alangaa fi poolisoota baay'e biratti mul'atu dhimmi kaffaltii qallabaa dhimma hariiroo hawaasaa qofa gochuudhaan fudhachuun himannaa yakkaatti deemuu irra qallaba fudhataadhaan dhimma keessan gama mana murtiin xumuradhaa jechuun baay'inaan ni mul'ata.

Kaffaltiin qallabaa kaayyoo kaffalamuuf irra hin oolu namoota jedhan ilaalchisee, yeroodhaa gara yerootti qallaba kennaan daa'ima isaa akka ilaaluuf, haala mijeessuun ilaalcha kana hanga tokko sirreessuun ni danda'ama. Kanaan alatti garuu, qallaba kennaan kaffaltii raawwatee kaffaltiin sun kallattiidhaan daa'ima sanaaf hin oolle yoo ta'eefi kunis, yoo mirkanaa'e sirna seeraa itti gaafatamummaan itti mirkanaa'u diriirsuun barbaachisaa dha. Kunis, haala qallaba kennaan kaffaltii raawwate sana qallaba fudhataa irraa deebisee ittiin gaafatu diriirsuu ta'uu mala.

3.7.5. Bu'uura Maanuwaaliin Qallaba Murteessuu Dhabuu

Maanuwaaliin qallaba daa'immanii Manneen Murtii Oromiyaa galii qallaba kenna irratti hundaa'uudhaan hanga qallabaa murtaa'uu qabu tahe ifaan tarreessee jira. Kan Maanuwaalii kana irratti ibsameen alatti, dabalani yookiin hir'isanii murteessuuf sababni ifaa fi gahaa ta'e gama mana murtiitiin kaa'amuu akka qabu maanuwaalichi kaa'eera.¹⁴⁷ Haa ta'u malee, tumaalee kanneen hojiirra oolchuu keessatti hanqinaaleen jiraachuu daataan sassaabame ni agarsiisa.

Hanqinni inni jalqabaa, otuu hanga galii hin qulqulleessiin callisanii murtii qallabaa murteessuu dha. Hanga murtaa'us, baay'inaan hanga ka'uumsaa

¹⁴⁶ Addee Maryaamaa Adaam, Abbaa Alangaa Godina Booranaa, 29/8/2013, Marii Kom. Wayinisheet Ayyala (Qorataa Poolisii Qa/Po/Sh/Kaabaa,) fi Inispeektar Shifarraa Asfaawu (Qorataa Poolisii Qa/Po/SH/Kaabaa), Fiichee, 20/08/13, Afgaaffii Goshuu Naggasa, I/G/M/H/A/A/G/SH/Kaabaa, gaafa 20/08/13 taasifame, Afgaaffii Muluu Kaaliyyii, Abbaa Alangaa Aanaa Haaromayaa, gaafa 28/08/13 taasifame, Afgaaffii Ga/Saj. Tinnabab Alamuu, Qorataa Poolisii Aanaa Haromayaa, gaafa 28/08/13

¹⁴⁷ Maanuwaalii, *Olitti yaadannoo* 60^{ffaa} kwt.9

maanuwaalii keessatti ibsame¹⁴⁸ yookiin isaa olii dha.¹⁴⁹ Qallaba kennaan galii ifa ta'e fakkeenyaaf; mindaa, osoo qabuu galii kana irratti hundaa'uun murteessuu osoo qabuu callisuun ka'uumsa dirqama qallabaa yoo murteessan ni mul'ata.¹⁵⁰ Manni murtii hanga galii qulqulleessuuf ragaa rogummaa qabu gargaaramuu dhabuun illee ni jira. Galii daldalaa Waajjira Galii irraa qulqulleessuu otuu qabuu yookiin ogeessaan tilmaamsisuu otuu qabuu, ragaa namaa dhagahuudhaan murtiin kennamuu daataan funaaname ni agarsiisa.¹⁵¹ Hanqinni inni biraa, galiin qallaba kenna adda ni baafama garuu hanga qallabaa galii sanaaf Maanuwaalii keessatti kaa'amee jiru murteessuu dhabuu dha.¹⁵² Hanqinni inni biraa, daa'imman wal hiiktotaaf qooduun dirqama qallabas bu'uuruma kanaan murteessuu dha. Daa'imman yoo lama ta'an dandeettii guddisuu yookiin galii wal hiiktotaa otuu hin qulqulleessiin daa'ima ishee tokko haati akka dandeessu; daa'ima kaan immoo ilaalchisee abbaan qallaba haa muru jechuunis jira.¹⁵³ Akkasumas, falmii bakka himatamaan hin jirreetti, gaggeeffameen manni murtii gaa'ila erga diigeen booda qallaba ilaalchisee murtii otuu hin kenniin bira darbuun kan jiruu ta'uudha.¹⁵⁴ Maddi rakkoo kanaa, hubannoo dhabuu yookiin xiyyeeffanna dhabuu abbootii seeraati.

3.7.6. Umurii fi Abbummaa Qulqulleessuu Dhabuu

Qallabaan wal qabatamee, falmiin Mana Murtii keessatti qabatamaadhaan ka'u, dhimma umurii daa'ima wal hiiktotaati. Qaamni qallaba kennuuf

¹⁴⁸ Addee Massalachi Waggaassoo vs. Ijjiguu Abarraa, Mana Murtii Aanaa Abbayyaa, galmee lakkoofsa 13190, Addee Astadee Vs Darajjee Girmaa, MMA Wucaalee, lakk. galmee 41317, 30/06/13 ilaalame, Addee Astadee Vs Darajjee Girmaa, MMA Wucaalee, lakk. galmee 41317, 30/06/13 ilaalame

¹⁴⁹ Addee Mirriqaat Hurriisaa Vs Asaffaa Tulluu, MMA Heexosaa, lakk. galmee 32100, gaafa 30/07/13, Addee Kafanii Rattaa vs Tafarraa Ayyyalaa, MMA Mag/Asallaa, lakk. galmee 05433, gaafa 27/11/2013 ilaalame

¹⁵⁰ Addee Almaaz Abbabaa vs Gosaa Abbabaa, MMO Go/Arsii, lakk. galmee 95510, gaafa 02/07/13 murtaa'e, Addee Meeroon Makonniin Vs Tamasgen Addaam, MMA G/Jaarsoo, lakk. galmee 39310, gaafa 27/05/13 murtaa'e

¹⁵¹ Addee Almaaz Dassaalanyi vs Cabbudee Dajanee, MMO go/Ha/Bahaa, lak. Galmee 95440, gaafa 13/07/13 ilaalameera

¹⁵² Aaddee Hantuuta Boruu vs. Diida Borbor, Mana Murtii Olaanaa Godina Booranaa, galmee lakkoofsa 15800, Ol'iyyataa Habtaamuu Amaaree Vs. D/Kennituu Firihoota Roomaa, MMO Godina Booranaa, lakk. galmee 15772

¹⁵³ Obbo Madiinaa Mohaammad Vs Sh/Kadir Sh/Sayiid, MMO Go/Arsii, lakk.galmee 95312, gaafa 14/04/13 murtaa'e

¹⁵⁴ Addee Feeyruuzaa Shaafii Vs Abbaas Muummad, MM Shariyaa Baabbilee, lakk. galmee 05253 gaafa 22/07/13 taasifame

dirqama qabu daa'imni qallabni kaffalamuuf umuriin isaa daangaa umurii waggaa 18 ol jira jechuun yookiin daangaadhuma umurii waggaa 18 keessatti ol kaasuun yoo kaasu qallaba fudhataan immoo, kana waakkachuun yoo falmuu ni mul'ata. Garuu, Manni Murtii falmii umurii daa'ima ragaadhaan qulqulleessuu dhiisee ilaalchuma dhaddachaa irratti hundaa'uun qallaba yoo murteessu ni mul'ata. Hanqinni kunis oliyyannoof ka'uumsa ta'a.¹⁵⁵ Dhuma irratti haadha daa'ima baasii hin mallees, akkasumas ijoolee miidhaa hamileef kan saaxiluu dha.

3.7.7. Haala fi Iddoo Guddina Daa'immanii Murteessuu

Bu'uura Seera Maatii Oromiyaa fi Maanuwaalii hojii dhaddacha maatii fi daa'immanii manneen murtii Oromiyaatti, manni murtii haala guddina daa'immanii murteessuuf ragaa barbaachisaa ta'e qaama roqummaa qabu irraa sassaabuu danda'a. Akkasumas, faayidaa fi dantaa daa'ima adda baasuuf xiinxalli barbaachisaa ta'e ogeessa roqummaa qabuun akka kennamu taasisuu qaba.¹⁵⁶ Manneen Murtii keessatti murtiin diiggaa gaa'ila kennamaa jiran hangam tumaalee kunneen hojiirra oolchaa kan jiraniidha kan jedhu sakatta'uuf yaalameera.

3.7.8. Ogeessa Barbaachisaa Gargaaramuu Dhabuu

Iddoo jireenya daa'immanii murteessuu keessatti hirmaannaan ogeessa hawaasummaa barbaachisaa tahuu seerri ifatti tumeera. Haa ta'u malee, sababa garagaraatin murtii iddoo jireenya daa'imman wal hiiktotaa murteessuuf, hirmaannaan ogeessota hawaasummaa baay'ee xiqqaa dha yookiin hin jiru.¹⁵⁷

Sababni inni jalqabaa, Manneen Murtii Aanaalee baay'ee keessatti ogeessi hawaasummaa qacaramee kan hin jirre tahuu isaati.¹⁵⁸ Hanqinni kun hojii

¹⁵⁵Obbo Ahmaddiin Muummee Vs Mastuhaa Mahaammad, MMO Go/Ha/Bahaa, lakk. galmee 89690, gaafa 11/08/13 murtaa'e, Addee Makkoo Ahimd Vs Abdallaa H/Kadir, MMA Heexosaa, lakk. galmee 30968, gaafa 21/03/13 ilaalame, Obboo Jimaa Raggaasaa Vs Atsadee Baqqalaa, MMO SH/Kaabaa, lakk. almee 72657, gaafa 11/02/13 murtaa'e

¹⁵⁶Maanuwaalii Qallabaa, *Olitti yaadannoo* 60^{ffaa} kwt. 27 (3)

¹⁵⁷Galmeelee qorannoo kanaaf sassaabaman mara keessatti murtiilee diiggaa gaa'ila keennaman ilaalchisee hirmaannaan ogeessa hawaasummaa jiraachuu isaa kan agarsiisan hin jiran.

¹⁵⁸Afgaaffii Obboo Taarikuu Fiilaa, KTAS MMO Go/SH/Kaabaa, gaafa 20/08/13 taasifame, Afgaaffii Obboo Awwal Saffiyaa, BB Perezidantii MMA Haramayaa, gaafa 28/08/13 taasifame, Obboo Tasfaayee Taayyee, A/Ad/G/H/Hawaasaa MMA Jaarsoo, gaafa 20/08/13 taasifame, Obboo Waqaarii Fiqaaduu, Ogeessa Hawaasummaa, MMO Go/SH/Kaabaa, 20/08/13

iddoo jireenya daa'immanii murteessuu hirmaannaa ogeessa hawaasummaan alatti akka raawwatamu taasiseera. Bakka ogeessi hawaasummaa jiruttis, abbootiin seeraa ogeessota kanatti duguuganii gargaaramuun hin mul'atu.¹⁵⁹ Ogeessootni hawaasummaa jiranis, rakkoon kun akka jiru ni kaasu. Ogeessota kanatti amanuu dhiisuun rakkoo abbootii seeraa bira jiru tahuu ni ka'a.¹⁶⁰ Ogeessa hawaasummaa Manneen Murtiitiin wal qabatee rakkoon inni biraa, bakka tokko tokkotti namootni ogeessa jedhamuun hojii kanaaf ramadaman ogummaa rogummaa qabu kan hin qabne ta'uu isaaniti.¹⁶¹

3.7.9. Iddoo Jireenya Daa'immanii Murteessuu Dhabuu

Hanqinni biroo bakka daa'ima murteessuun kan wal qabatu yoo ta'u kun Manneen Murtii baay'eetti ifatti kaa'amaa kan jiru yoo ta'es, darbee darbee garuu ifatti otuu hin murteessiin darbuun ni jira. Fkn, galmeen Mana Murtii Aanaa tokkotti ilaalameen gaaffiin diiggaa gaa'ila fi qallabaa kan gaafatame yoo ta'u, himatamaan ijoolleen isa bira jiraachuu ibsuun qallaba kaffaluu hin malu jedheera. Manni Murtii ijoolleen eenyu bira jiru kan jedhu otuu hin qulqulleessiin Murtii diiggaa gaa'ila keessatti ijoolleen himattuu bira kan jiran yoo ta'e, himatamaan ijoollee afuriif qallaba ji'aan qarshii 2000 haa kaffalu jechuun murtii kenneera.¹⁶² Galmeen biraas, bifuma wal fakkaattuun ijoolleen himattuu bira yoo ta'an; himatamaan qallaba qarshii 500 haa kaffalu jedhameera.¹⁶³ Galmeele kunneen irraa kan hubatamuu danda'u, abbaan seeraa xiyyeeffannaa kennuu dhabuu isaati. Daa'imman yoo haadha bira kan jiraatan tahe qallaba gama abbaatiin kennamuu qabu kaa'uudhaan alatti eessa yoo jiraataan mirgaa fi jireenya isaanii gara fuulduraaf mijaawaadha kan jedhu manni murtii otuu hin murteessiin callisee bira darbeera.

¹⁵⁹ Addee Ayinaalam Dabalee Vs. Shimallis Baalchaa, MMA Mag/Asallaa, lakk. galmee 05282, gaafa 02/02/13 taasifame, Addee Alamituu Daggafaa vs Gosaa Naggasaa, MMA Heexosaa, lakk. galmee 28690, gaafa 17/07/11, Addee Meeroon Mokonnin vs Tamasgeen Addaam, MMA G/Jaarsoo, lakk. galmee 39310, gaafa 19/01/13 ilaalame

¹⁶⁰ Afaaffii Obboo Hundumaa Tarrafaa, B/B Ogeessa Hawaasummaa, Mana Murtii Aanaa Haroommayaa, gaafa 26/08/13 taasifame

¹⁶¹ Fakkeenyaaf Mana Murtii Aanaa Haromayaatti ogeessa hawaasummaa ta'uun yeroof ramadamee kan hojjataa jiru baruumsa isaa IT fi Bulchiinsa (Management) dha, Mana Murtii Aanaa Heexosaattis bakka buutuun gosa baruumsaa bulchiinsaa qofa kan barattee dha.

¹⁶² Addee Hamzaa Abdii Vs Kadir Rashiid, MMA Baabbilee, lakk. galmee 14038, gaafa 28/03/12 kenname

¹⁶³ Addee Rabloo Aliyyii Vs Ahmaddiin Kadir, MMA Baabbilee, lakk. galmee 14020, gaafa 03/02/13 taasifame

3.8. BEENYAA

Abbaawarraa fi haadhawarraa keessaa tokkoon isaanii gocha badaa raawwataniin gaa'illi isaanii kan diigamame yoo ta'e, sababa diiggaa gaa'ila sanaa namni badii qabu beenya miidhaa dhaqqabeen wal-gituu danda'u kaffaluu akka qabu seerri maatii kwt 111(1) ni tuma. Kaayyoon tumaa kanaas sababootni diiggaa gaa'ilaaf ta'an akka hin babal'anne ittisuu dha. Qabatamaadhaanis gaa'illi tokko tokko diigamaa kan jiru badii qaamni tokko raawwatuunii dha. Fakkeenyaaf, falmii mana murtii aanaa tokkootti tureen diiggaa gaa'ilaaf sababa guddaa kan ta'e abbaanwarraa ishee dhoksaan dubartii biraa fuudhee mana kireeffatee waliin jiraachaa kan jiruu fi manatti guyyaa muraasa qofa kan galu ta'uun ibsameera.¹⁶⁴ Gaaffii diiggaa gaa'ila biraa keessatti himattuun akka sababa guddaa diiggaa gaa'ila isaaniitti dhiyeessite sagaagalummaa abbaanwarraa ishee raawwatee fi qabatamatti qabsiiftee hiisiftee jirti.¹⁶⁵ Garuu, yaada abbootiin seeraa kennaniin hubannoo dhabuu irraan kan ka'e beenyaa gaafachuun hin jiru. Yoo gaafatamuttis manni murtii seerummaa kana callisanii bira darbutu mul'ata.¹⁶⁶

4. YAADOTA GUDUUNFAA FI FURMAATAA

4.1. YAADOTA GUDUUNFAA

Bakkaa bakkatti hanga gumaachaa fi akaakuun isaanii adda adda ta'us sababootni diiggaa gaa'ilaatiif ka'uumsa ta'an qorannoo kanaan adda bahaaniiru. Sabootni kunneenis sababoota ijoo fi kanneen biroo jedhamuudhaan kaa'amaniiru. Sababoota ijoo ta'uun kan adda bahan araada adda addaa kan akka dhugaatii alkoolii fi araada jimaa, rakkoo diinagdee (hiyyummaa), fuudha irratti fuudha raawwachuu, bulchiinsa qabeenyaa irratti waliigaluu dhabuu, giddu-lixummaa maatii fi namoota biroo, gaa'ilaaf amanamuu dhabuu yoo ta'an sababoota biroo jechuun kan adda bahan immoo fedhii wal quunnamtiin wal gituu dhabuu, amantaadhaan wal fakkaachuu dhabuu, gosaan wal fakkaachuu dhabuu, qabeenya qooddachuuf jedhanii nama qabeenya qabu waliin gaa'ila hundeessuu, bilisummaa dhaan socho'anii hojii

¹⁶⁴Afgaaffii Addee Maa'itam Tamasgeen, Abbaadhimmaa Wajjiin Mana Murtii Aanaa Abbaayyaa, waliin taasifame, gaafa 4/9/2013

¹⁶⁵Afgaaffii Addee Birtukaan Taaddasee, abbaadhimmaa Mana Murtii Aanaa Abbayyaa wajjiin taasifame, 4/9/2013

¹⁶⁶Afgaaffii Obboo Taarikuu Fiilaa, KTAS MMO go/SH/Kaabaa, gaafa 20/08/13 taasifame, Afgaaffii Obboo Awwal Saffiyaa, BB Perezidantii MMA Haramayaa, gaafa 28/08/13 taasifame, Obboo Tasfaayee Taayyee, A/Ad/G/H/Hawaasaa MMA Jaarsoo, gaafa 20/08/13 taasifame,

garagaraa hojjachuuf, umurii fi yaadaan otuu hin gahoomiin gaa'ila raawwachuu, hundeeffama gaa'ilaa irratti qabeenya hin jirre sobaan walii lakkaa'uu, itti fayyadama teeknooloojii fi midiyaalee hawaasaati.

Diigamuu gaa'ilaatiin wal qabatee miidhaan uumamu inni jalqabaa miidhaa diinagdee wal hiiktota mudatu dha. Qabeenyi iddoo tokkotti ture gargar bittinnaa'uu isaatiin, yeroo falmii irra turametti waljalaa miliqsuuf sochii taasifamuun wal qabatee, falmii gaggeessuun wal qabatee qisaasama qabeenyaa uumamuun kan wal qabatu dha. Gama biraatiin qabeenya keessaa bahuun isaanii hubaatii diinagdee guddaa caalatti dubartoota irraan ga'aa jira. Kana malees, qabeenyi irra caalaan kan to'atamu abbaa warraatiin waan ta'eef diiggaan gaa'ilaa yemmuu raawwatamu miliqsuun qabeenya waloo keessaa dubartoonni gahee isaanii malu akka hin arganne isaan taasisee jira. Daa'imman walhiiktotaa rakkoowwan diinagdee, barnoota dhabuu, qisaasama humnaa fi rakkoo xiinsammuu olaanadhaaf akka saaxilaman qorannoon kun ni agarsiisa. Araada addaa addaatiif, yakka adda addaa kan akka gudeedamuu fi umrii malee ulfaa'uuf akkasumas godaansa seeraan alaatiif yemmuu saaxilaman mul'ata. Miidhaan diiggaan gaa'ilaa qaqqabsiisu inni kan biraa miidhaa hawaasaa yoo ta'u innis daa'immanii fi dubartoonni akka daanditti bahanii fi yakkoota akka saamicha/hannaa, reebichaa, dirqisiisanii gudeeduu, umrii malee gaa'ila uumachuu, daldala saalqunnamtii, godaansa seeraan alaa fi araada hamaa akka dhaqqabsiisu beekamee jira. Kun ammoo nageenya hawaasaallee miidhaa jira.

Dhiyaatiinsaa fi keessummeessa iyyata diiggaa gaa'ilaa fi qooddaa qabeenyaa ilaalchisee iyyata diiggaa gaa'ilaa fi qooddaa qabeenyaa walumatti guyyaa wal fakkaataa dhiyeessuun carraa qabeenya waloo fi dhuunfaa wal waakkachuu uumuun mufii ture kan bal'isuu fi carraa walitti araaramuu isaanii kan dhiphisu ta'ee argameera. Akkasumas, falmii diiggaa gaa'ilaa fi qooddaa qabeenyaa galmee tokko irratti ilaalamuun isaa yeroo falmii dheeraa kan fudhatu ta'uu isaatiin madaallii raawwii galmeen wal qabatee falmii diiggaa gaa'ilaa xiyyeeffannaa olaanaadhaan yeroo kennanii ilaaluu irra miira galmee ariitiin xumuruuf yaaluutu abbootii seeraa biratti mul'ataa jira. Rakkoo kanaaf ka'uumsa kan ta'e madaallii raawwii galmee dhaddacha maatii fi daa'immanii galmee biraa irraa addatti ilaaluu dhabuu yookiin falmii diiggaa gaa'ilaa fi qooddaa qabeenyaa galmee garagaraa irratti ilaaluu dhabuu dha.

Hafiinsaa fi dhiyaatinsa himatamaa yookiin himatamtuutin wal qabatee hojimaatni mana murtii keessa jiru guutumaan guututti bu'ura Seera Deemsa Hariiroo Hawaasaatin kan gaggeeffamaa jiruu dha. Guyyaa iyyatni dhiyaatetti waa'ee dantaa daa'ima fi bakka jireenya daa'immanii fi himattuu yookiin himatamaa murteessuun mana murtii keessatti hin mul'atu. Sirni waamichaas himatamaa/himatamtuu falmiif kan affeeru malee mariif kaan affeeru ta'ee hin argamne. Xiyyeeffannaa dhabuu abbootii seeraa fi laafina tumaa seeraatiin manneen murtii keessatti bakka bu'ummaadhaan falmii diiggaa gaa'ila gaggeessuun akka qajeeltootti of eeggannoo tokko malee gaggeeffamaa kan jiruu dha.

Gurmaa'insa dhaddacha maatii fi daa'immanii ilaalchisee ramaddiin abbootii seeraa gaggeeffamu ga'uumsaa fi dandeetti dhaddachi gaafatu bu'ura godhatee kan hin jirre tahuu, darbee darbees falmiin abbaa manaa fi haadha manaa dhaddacha kana qofatti daanga'un ilaalamaa kan hin jirre ta'uu, akkasumas manneen murtii tokko tokkotti dhaddachi maatii fi daa'immanii gurmaa'ee kan hin jirre tahuu, qabiyyeen leenjii abbootii seeraatiif kennamu gaa'ila diiggaa irraa mala baraaruu itti danda'amu kan haammate ta'uu dhiisuu fi diiggaa gaa'ila dura hirmaannaan ogeessota hawaasummaa seeraanis ta'e hojimaataan mirkanaa'ee kan hin jirre ta'uu qorannoon kun adda baaseera.

Yaalii araaraa dhaddacha irratti taasifamuun wal qabatee abbootiin seeraa diiggaa gaa'ila irratti muuxannoo gorsa kennuu gahaa kan hin qabne ta'uun, jaarsummaan wal qabatee qabatamaan manneen murtii jaarsotaaf qajeelfama barbaachisu kennaa hin jirani. Gorfamuu dhabuun jaarsotaa fi qajeelfamuu dhabuun jaarsummaa jaarsotni darbee darbee gahee hojii isaanii keessaa bahanii murtii biroo akka dabarsan, jaarsotni nama isaan filatee fi firooma waliin qabaniif looguun bu'ura kaayyoo jaarsummatiif xiyyeeffannoon akka hin kennamne bakki itti taasisan heddummataa jira. Bakka tokko tokkottis jaarsoliin hojii jaarsummaa hojjetaniif kaffaltii yookaan gumaacha biraa barbaaduun isaanii walfalmitootni jaarsummaa irraa akka of fageessan sababa ta'uu irratti argama.

Walfalmitootni yeroo tasgabii mana murtiin kennamuuf keessatti maal raawwachuu akka qaban ilaalchisee gama mana murtiin gorsi kennamaa hin jiru; kaayyoo yeroo tasgabii fi hojiiwwan yeroo sana keessatti hojjetamuu qaban walfalmitootni quba waan hin qabaanneef gaa'ilaaf tika taasifamu

keessatti gumaachuu hin dandeenye. Itti-dabalees, yeroon tasgabpii inni xiqqaan seeraan tumamuu dhiisuu isaatin yeroon abbootii seeraan kennamaa jiru baay'ee gabaabaa fi akka feeteen ta'uun isaa, akkasumas qaamni yeroo tasgabpii sana keessatti walfalmitootaaf gorsa kennu dhabamuun isaa milkaa'ina dhabuu yerichaatiif galtee ta'uu irratti argama.

Qallaba daa'immaniin wal qabatee qallabni qooddaa qabeenya waliiniin dura gaggeeffamu galii qulqulluu qallaba kenna giddu galeessa kan hin godhanne tahuun isaa, qalabba kennaan tokko tokko dandeetti qallaba kennuu otuu qabuu rakkoo ilaalchaa fi hubannoo dhabuu irraan qallaba kennuu irraa baqatu tahuu, qallaba kennaan tokko tokko galii dhabuu irraan kan ka'e qabbala kan hin kennine tahuu, murtiin qallabaa kennamu darbee darbee maanuwaalii qallabaa kan hin hordofne tahuu, galii qallaba kenna otuu hin qulqulleessiin hanga qallabaa murteessuun, gama wal falmitootaatiin qallaba kennuu dhiisuuf darbee darbee umurii yookiin abbummaa waakkachuun, manni murtiis wakkii umurii fi abbummaa otuun hin qulqulleessiin callisee qallaba muruun argannoowwan qorannoo kanaan adda bahaanii dha. Dabalataanis, murtii diiggaa gaa'ilaa keessatti iddoo jireenya daa'ima wal hiiktootaa murteessuun wal qabatee ogeessa hawaasummaa gargaaramuu dhabuun, bakka baay'eetti ogeessi hawaasummaa qacaramee kan hin jirre tahuu, namootni hojii kana irratti ramadamanii hojjatan baay'een gosa barumsaa ogummaan kun barbaadu kan hin baranne tahuun, akkasumas abbootiin seeraa tokko tokko waa'ee iddoo jireenya daa'ima otuu hin murteessiin bira darbuun qabatamaan manneen murtii keessa kan jiruu dha.

Qabatamatti yoo ilaalame, gaa'illi bal'inaan badii nama tokkootiin diigamaa kan jiruu fi eenyu ka'umsa badii sanaa akka ta'etti mana murtiitti kan ibsame yoo ta'ellee, qaamni diiggaa gaa'ilaatiin miidhame beenyaa argachaa hin jiru. Hubannoon hawaasa fi qaamolee haqaa bira dhimma beenyaa irratti kan hin jirre dha.

4.2. YAADOTA FURMAATAA

Biiron Dhimma Dubartootaa fi Daa'immanii fi Biiron Dhimma Hojjataa fi Hawaasummaa Naannichaa:

- Nageenya gaa'ilaa tiksuuf aadaa marii fi wal kabajuu abbaawarraa fi haadhawarraa, sirna bulchiinsaa fi qusannoo qabeenyaa fi miidhaawwan diiggaa gaa'ilaa irratti koonfaransii fi waltajjiilee garagaraa ogeessota

xiinsammuu, ogeessa hawaasummaa, abbootii gadaa, haadholii siinqee, abbootii amantii fi namoota beekamoo hirmaachise qopheessuun akkasumas miidiyaa adda addaa gargaaramuun hojii hubannoo uumuu bal'inaa fi itti fufiinsaan hojjachuu qabu.

- Rakkoo diinagdee walfuutotaa hiikuuf Ejansii Babal'ina Waldaalee Hojii Gamtaa fi Biiroo Carraa Hojii Uumuu fi Ogummaa waliin tahuun carraa hojii dursa kennuu, leenjii hubannoo hojii uumuu kennuu qabu.
- Diigamuu gaa'ilaatiin walqabatee miidhaa xiinsammuu fi hawaasummaa dubartootaa fi daa'imman irratti qaqqabuu danda'u xiqqeessuuf ogeessota rogummaa qaban fayyadamee gorsa barbaachisu dubartoota gaa'ila diiganii fi daa'imman isaaniitiif kennuu qabu.
- Sababa diiggaa gaa'ilaatiin miidhaa dubartootaa fi daa'imman irra gahuu danda'u xiqqeessuuf dubartoota gaa'ila diiganii fi daa'imman guddisaa jiraniif carraa hojii uumuufii qabu.

Fooyya'iinsa SMO ilaalchsisee Caffeen Naannichaa:

- Diiggaa gaa'ilaa waliigaltee wal fuutotaatin gaafatamu ilaachisee, mirga daa'immaniif barbaachisaa ta'ee yoo argame malee, yeroon tasgabbiif dirqisiisaa guyyaa 30 gadi hin taanetti tumuun SMO fooyya'uu qaba.
- Diiggaa gaa'ilaa qaama tokkoon gaafatamee fi deebii kennaanis akka gaa'illi diigamu itti amanee deebiseetti, mirga daa'immaniif barbaachisaa ta'ee yoo argame malee, yeroo tasgabbiif dirqisiisaa guyyaa 30 gadi hin taanetti tumuun SMO fooyya'uu qaba.
- Diiggaa gaa'ilaa qaama tokkoon gaafatamee qaama biraatiin yeroo mormamu, mirga daa'immaniif barbaachisaa ta'ee yoo argame malee, yeroo tasgabbiif dirqisiisaa guyyaa 30 gadi hin taanetti tumuun SMO fooyya'uu qaba.
- Hirmaannaa Ogeessa Hawaasumma bu'aa diiggaa gaa'ilaa qofatti daanga'ee jiru fooyyeessuun gaa'ila diiggaa irraa oolchuuf tattaaffii taasifamu keessatti bifa ogeessa hawaasummaa hirmaachisuun SMO fooyya'uu qaba.
- Diiggaa gaa'ilaa booda dhiibbaa xinsammuu wal hiiktotaa fi daa'imman irratti fidu xiqqeessuuf tumaalee deeggarsaa fi hordoffii ogeessaa hordofsiisan SMO keessatti hammachiisuu.
- Tumaa SMO qallabni qooddaa qabeenyaa dura akka tahu dirqisiisee jiru fooyyessuun qallabni qooddaa qabeenyaa booda akka ta'uuf taasisuu

qaba. Fooyya'iinsi kun hanga qabeenyi qoodamutti qallaba yeroo akka muruuf Mana Murtii bifa aangeesseen tahuu qaba.

- Bakka qallabni kenname kaayyoo sanaaf hin oolletti sirni qallaba kennaan hanga kaffale qallaba fudhataa irraa itti gaafatu SMO keessatti ifaan hammachiisuun fooyyessuu.
- Falmiin diiggaa gaa'ila bakka bu'ummaadhaan gaggeeffamuuf heeyyamsiisa mana murtiin bifa ta'uu danda'uun SMO fooyya'uu qaba. Sababoota heeyyamsiisuu danda'aniis ifaan tumuu qaba.
- Kaffaltii beenyaa diiggaa gaa'ilaatiin wal qabatee qabeenya waloo qofatti daangessee jiru sirreessuun qaamni diiggaa gaa'ilaatiif sababa ta'e qabeenya dhuunfaa irraa illee akka beenyaa kaffaluuf tumaa seeraa dirqisiisu tumuu qaba.

MMMWO Maanuwaalii Dhaddacha Maatii fi Daa'immanii Haala Itti Aanuun Fooyyessuu Qaba

- Iyyata diiggaa gaa'ila dhiyaatuu fi deebii keennamu keessatti jechoota yookiin yaada jibbiinsaa carraa diigamuu gaa'ila bal'isan hambisuuf guca iyyata gaaffii diiggaa gaa'ila Manni Murtii qopheessuun keessummeeffamuu qaba.
- Wal falmitoota miira morkii keessaa baasuuf akkasumas dhimma qallabaa/iddoo jireenya daa'immanii/iiyyataatiif wal qabatee dararaa jiru hambisuuf waamichi beellama jalqabaa ajaja dhaddachaatin ta'uu qaba. Dhiyaatinsi yookiin hafiinsi kunis qixa SDHH tiin otuu hin taane qixa ajaja Mana Murtii fudhachuu fi dhiisuutin ilaalamuu qaba.
- Dhiyaatinsa himatamaa/tun dhimmi bakka jireenyaa/qallaba daa'ima/iyyattuu/taa erga furameen boodatti diiggaa gaa'ila ilaalchisee himatamaan/tun deebii isaa/ishee guca deebii mana murtiin qophaa'uun guutee kennuu qaba.
- MMWO, ulaagaan ramaddiin duraa akkuma eegametti, hanga danda'aametti abbootii seeraa buleeyyii fi maatii hundeeffatanii qaban dhaddacha kana irratti akka ramadamaniif akeekuun MMWO maanuwaalicha fooyyessuu qaba.
- Dhagaha guyyaa jalqabaa irratti Abbaa warraa fi haati warraa yaada walhiikuu qaban akka jijjiirrataniif gorsi erga kennameen boodatti deebii isaanii battalatti eeguu irra akka barbaachisummaa isaatti beellama kennuu bifa dandeessisuun maanuwaalii fooyyessuu.

- Filannoo jaarsolii ilaalchisee namoota akkamiitu dhimma ilaaluu qaba kan jedhu ulaagaalee kan akka namoota gaa'ila hin diigne, namoota kana dura wal dhabdee wal falmitootaa irra deddeebiin hin ilaalle, namoota naamusa isaaniin galateeffamanii fi ulaagaa biroo hammachiisuun fooyyeessuu.
- Deeggarsaa fi Tarkaanfii Hooggansaa Manneen Murtii sadarkaan jiranii kennamuu qabu.
- Manneen murtii Dha/Ma/Daa'immanii hin hundeessine akka hundeessaniif hordoffii fi deeggarsa barbaachisu gochuu qaba. Manneen murtii Dha/Ma/Da hundeessanii garuu sirnaan itti gargaaramaa hin jirre irratti hordoffii gochuun tarkaanfii sirreeffamaa fudhachuu qaba.
- Manneen Murtii Ogeessa hawaasummaa hin qabne ogeessota baruumsa rogummaa qabu baratan qacaruun hojiitti galchuu qaba.
- Abbaan seeraa Maanuwaalii qallaba daa'immaniitiif xiyyeeffannoo otuu hin kenniin murtii qallabaa kennaan irratti itti hordoffii taasisuu fi gaafatamummaa mirkaneessuu qaba.
- Bakkee jireenya daa'immanii murteessuu keessatti abbootiin seeraa ogeessota hawaasummaa akka hirmaachisaniif hordoffii taasisuu; kanneen hin hirmaachifne irratti itti gaafatamummaa mirkaneessuu qaba.
- Diiggaa gaa'ilaan wal qabatee beenyaa gaafatamu irratti abbootiin seeraa xiyyeeffannaa akka kennaniif hordoffii taasisuu qaba.

Hanqina Dandeettii fi Rakkoo Hubannoo Furuuf MMWO fi ILQSO'n:

- Maloota wal dhabdeen itti hiikamuu fi kunuunsa xiinsammuu ilaalchisee abbootii seeraa fi ogeessota hawaasaatiif leenjii kennuu.
- Hojiirra oolaa maanuwaalii qallaba daa'immaniin wal qabatee rakkoo hubannoo jiru maksuuf Abbootii seeraatiif leenjii kennuu qabu.

Biiron AAWO rakkoo hubannoo furuu fi itti gaafatamummaa mirkaneessuuf:

- Falmii qoodinsa qabeenyaa gaa'ila keessatti horatamee fi raawwii murtii qoodinsa qabeenyaatiin wal qabatee miidhaa dubartoota irra qaqqabaa jiru xiqqeessuuf deeggarsa seeraa dubartootaaf kennuu; bakka yakki uumametti itti gaafatamummaa yakkaa mirkaneessuu qaba.
- Sababoota DG ka'uumsa ta'anii fi ittigaafatamummaa yakkaa hordofsiisan irratti hawaasaaf hubannoo kennuu qaba

- Qallaba kaffaluu dhabuun wal qabatee itti gaafatamummaa yakkaa hordofsiisu irratti hubannoo hawaasaaf kennuu qaba
- Diiggaa gaa'ilaan wal qabatee beenyaa gaafachuun haala danda'amu irratti hubannoo hawaasaaf kennuu qaba
